

05
8-40

ՔՍԱՆ ԵՒ ՀԻՆԳ ԱՄԵԱԿ

W

Ա Ղ Բ Ի Ի Ր

ՄԱՆԿԱԿԱՆ ԱՄՍԱԳՐԻ

(1883—1908)

I.

ՏԻԳՐԱՆ ՆԱԶԱՐԵԱՆ

II.

ԱՂԲԻԻՐԸ 25 ՏԱՐԻԱՅ ԸՆԹԱՅԷՈՒՄ

Կ ա զ մ Ե ց

Ն Ա Ր Գ Ո Ս

ԲՃԶԿԱՅԿԵՆ Բ. ՆԱԻԱՍԱՐԴԵԱՆԻ

առաջաբանով

Թ Ի Ֆ Լ Ի Ս

Քարաչարժ սպ. Ա. Մ. Թառուսեանց, Բարոնսկայա փ. № 2.

1908

10 JUL 2013

17920 (308)

11067-54 (133654)

M. L. ...

У О Ц Р У Б У Ъ

Այս պահին հասարակութեանը սուկ չոր
ու ցամաք պաշտօնական խիստ հակիրճ տեղե-
կութիւն Աղբիւր մանկական ամսագրի հրատա-
րակութեան մասին յընթացս քսան և հինգ եր-
կար տարիների, ընթերցողը արդէն իսկ կը
զգար, թէ Աղբիւրի խմբագիր Տիգրան Նազա-
րեանը որքան օրինակելի եռանդ և անյողողդ
կամք է գործ զրել իր մի անգամ ընդունած
բեռը պատուով տանելու համար:

Եթէ աչքի անցնենք այն անունները, որոնք
իրենց մտքի պտուղներն են նուիրել Աղբիւ-
րին, կը տեսնենք, որ ժամանակի ականաւոր
գրիչները—մանկավարժական, դաստիարակչա-
կան, վիպասանական, բանաստեղծական—բոլորն
էլ իրենց լուծանքները բերել են յորդառատ
գարձնելու Աղբիւրը:

Եթէ աւելացնենք և այն, որ, բացի Աղբիւ-
րից, նոյն Տիգրան Նազարեան հրատարակել է
18 տարի և Տարագ և Առողջապահական և
АНОНСЬ և Փարիզի մոդաներ և էլի չգիտեմ ինչ
ու ինչ, և այդ բոլորը նա ինքը միայնակ,—մենք

անպատճառ բարի նախանձ կը զգանք զէպի-
այդպիսի մի եռանդի զանգուած հայր:

Եւ երբ թերթենք Տ. Նազարեանի այդ աշ-
խատութիւնները և տեսնենք, թէ ինչ բա-
նակութեամբ պատկերներով ու իւլիստրա-
սիօններով են զարդարուած նրանք և որչափ
ջքեղ կերպով և որչափ բազմերանգ, — այստեղ
դուք կը գտնէք և հայրենի երկրի տեսարան-
ներ, և սրբազան վայրերի ու շէնքերի նկար-
ներ, և մեր սրտին մօտ ազգային գործիչներէ
պատկերներ, և մեզ ատելի անձանց յոեխներ,
որոնց նոյնչափ կարևոր է ատել, որքան մեր ազ-
գային բարերարներին սիրելը: Եթէ ասում եմ, այս-
բոլորը շմոռանանք, այն ժամանակ կը հասկա-
նալ, որ տպագրական գործի մի թանգարան է Տ.
Նազարեանի հրատարակութիւնները. և համարձակ
կարելի է ասել, որ հայոց ազգի մէջ ոչ միայն
որևէ անհատ, այլ և ոչ մէկ հիմնարկութիւն
չկայ, որ ունենար կլիշէների այնչափ վիթխարի
ժողովածու, որչափ Տիգրան Նազարեանը, և այն՝
ոչ միայն ցեղային պատկերների և տեսարան-
ների, այլ և եւրոպական անձանց և տեղեաց:

Աւելացրէք սրա վրայ և այն, որ Տ. Նա-
զարեանը միակն է մեր մէջ, որ անձամբ ներ-
կայացնում է հայկական մամուլը եւրոպական
Մանդոյ Միջազգային Դաշնակցութեան մէջ, շղան-
դազելով գրեթէ իւրաքանչիւր տարի ուղևորու-

լու եւրոպա, որով և առիթ է ունենում դիտել
և ուսումնասիրել եւրոպական տպագրութեան
վերաբերեալ նորութիւնները և ներմուծել այն
իր հրատարակութեանց մէջ. նոյն իսկ ինքը
հաստատեց «ԱՐՕՐ» տպարանը, որը նոյնպէս օրի-
նակելի էր:

Կոմս Տոլստոյի յօբելեանին էլ Պորտուգա-
լիայի գիտնական, ճեմարանական, գրական,
արուեստագիտական, թատրոնական, դպրոցա-
կան հաստատութիւնների և մամուլի կողմից
պատգամաւոր է ընտրուած Տիգրան Նազարեան,
որին Լիսբոնից ուղարկուած Տոլստոյին մատու-
ցանելիք ուղերձի տակ ստորագրած են վե-
րոյիշեալ հաստատութիւնների նախագահները՝
թուով 12 հոգի՝ գիտնականներ, մինիստրներ,
գրականագէտներ և այլն:

Բացի այդ ընդհանուր կոմիտէից Տ. Նազա-
րեանին տրուած է լիազօրութիւն անձամբ ներ-
կայանալ վերոյիշեալ հաստատութիւնների կող-
մից յօբելեարին և ողջունել նրան՝ մատուցանելով
ուղերձները:

Ապա Տ. Նազարեան ընտրուած է համայն
ռուսական կայսրութեան մէջ միակ լիազօր ներ-
կայացուցիչ Պորտուգալիայի, որի միջոցով և
կատարոււմ է յարաբերութիւն ռուսական գրա-
կան-լրագրական աշխարհի հետ:

Ամբողջ աշխարհի մէջ տպագրական գոր-

ծր այնպէս հարուստ ներկայացուցիչ չի ունեցել. որպիսիքն են Վենետիկի և Վիէննի Միխիթարեանները և Կովկասում Տիգրան Նազարեանը: Եւ եթէ ընթերցողն իր բարի աչքով տեսնէ Տ. Նազարեանի սեփական խմբագրութեամբ հրատարակուած պարբերական թերթերը և հրատարակութիւնների երկար ու ձիգ ցուցակը, որոնց հետ և մեծազիր գրաւիւրներն ու օլիօգրաֆիաները, որոնց զովասանքը իմ ոյժերից վեր է, — կը մնայ միանգամայն ապշած, թէ ինչպէս է կարողացել մի անհատ, և այն՝ մեր ապառաժ կեանքի մէջ, — ուր ծաղիկներ չեն բսնում և կաղնիներ են չորանում և թզուկները վիթխարիների վրայ արհամարհանքով նայում, — այո՛, այսչափ բեղմնաւոր գործեր կատարել: Եւ դեռ այդ չէ բոլորը. Տ. Նազարեանի հոգու արմատական յատկութիւններն են՝ հեզ սիրտ, համեստ ու ազնիւ բնաւորութիւն:

Եւ այս բոլորի դիմաց մեր սիրտը լցւում է անհուն բերկրութեամբ, որ մեր հայրենակիցների մէջ մենք ունեցել ենք և ունենք, Աստուծուն փառք, Տիգրան Նազարեանի պէս մի օրինակելի — և կամ ասեմ՝ անօրինակ — հայ մարդի տիպար: Թող այն մանուկները, որոնք կրթուել են Ադրբիւրի օգնութեամբ, ամենից առաջ օրինակ վերցնեն Ադրբիւրի խմբագրից՝ այդ աննկուն,

անընկճելի, յամառկոտ եռանդից: Ահա իսկապէս որտեղ կարելի է գործադրել հիանալի գրուածը՝ «*Նոյս առևեր եւ ապա ուսուցակեր*», փոխադրելով այն՝ «*առևեր եւ ուսուցակեր*»:

Սակայն Տիգրան Նազարեանի — այդ՝ ոգեւորութեան անսպառ աղբիւրի — մասին կարելի է շատ երկար խօսել, խօսել և ոչ դատարկարանել, վասն զի փաստալից են նրա կեանքը և գործունէութիւնը: Իսկ տեղի բնորոշ սղութեան պատճառով ես ստիպուած եմ վերջացնել խօսքս, մի երկտողով յիշեցնելով բարեմիտ ընթերցողին, որ Տ. Նազարեանը իր հօրական *գաւճար*, — որը՝ ի դէպ ասած՝ ժառանգել էր ինքը միայնակ, իբրև միակ զաւակ, և իր մայրը՝ տիկին Զարուհին, որը ի դէպ է ասել՝ նշանաւոր Հախումեան տոհմիցն է, — իր *գաւճար*, խօսքի բուն մտքով, զրեց ամբողջովին իր պարբերական և այլ հրատարակութիւնների վրայ, միշտ աջակից ունենալով իւր ծնող-մօրը: Իսկ նրա մայրը նոյնպէս հայ նահսպետական օջախի հրաշալի տիպար է հանդիսացել. իր միածին որդովը, վերջինիս դեռ մատղաշ հասակում, ամուսնուցը որբ մնալով, առ յաւիտեան նուիրեց իրեն փոքրիկ Տիգրանի դաստիարակութեանը: Բացի իր որդուց՝ նրա համար աշխարհում ոչինչ գոյութիւն չունէր, և այդ լուսամիտ կիներ զարձաւ երիտասարդ Տիգրանի մտերիմ և սրտա-

կից բարեկամը և նրա գործունէութեան հաւատարիմ ընկերը: Իր շքեղ, պալատական կեանքից գիտակցաբար մտնելով հայ-խմբագրի ցրտուկ գրասենեակը, նա այնուամենայնիւ միշտ ոգևորութեան թախսման էր հանդիսանում իր որդու համար: Հարստահարուած, սրտնեղուած, տանջուած, նիւթապէս և ֆիզիքապէս հիւծուած Տիգրանը հայ աշխարհի ցրտութիւնից երբ տուն էր վերադառնում, նորից ոյժ և ոգի էր առնում իր գլխառատ մօր գրկի մէջ և թարմ եռանդով զարձեալ ելնում գործելու և գործելու:

Ամեն բան կորցրած Տիգրան Նազարեանի և իր մօր՝ տիկին Զարուհու միակ նպատակն է շարունակել Աղբիւրի հրատարակութիւնը, ապահովել նրա կենսալից գոյութիւնը, որի համար և խզեցի ես այս անգամ Տ. Նազարեանի սֆինքսային լուծիւնը, պատկերացնելով առաջին անգամ նրա գործերը հայ ազգի առաջ, որպիսի գործերը և կեանքը ընթերցողը կը տեսնի աւելի մանրամասն սոյն գրքոյկի մէջ, որը Աղբիւրի Յօրէչեանական Յանձնաժողովի յանձնարարութեամբ կազմել է մեր ժրաջան պ. Մ. Յ.:

Տիգրան Նազարեանի և իր մօր՝ տ. Զարուհու դիմաց՝ ես ինձ գտնում եմ իբրև սրտիս հարապատենների օջախի, և հայ ազգի պայծառութեան համար մտորող անձինք, ես հաւատացած եմ, նոյնը կը զգան: Ուստի այս միակ օրը, որ

մեզ վիճակուել է հանդիպել Տ. Նազարեանին և առանց քաշուելու նրա հրեսին ճշմարտութիւնն ասել, նուիրենք նրան մեր հայկական սրտերի ամենամաքուր զգացմունքը և երախտագիտութիւնը և ուրախութեան ու մխիթարութեան գէթ մի օր դարձնենք Նազարեանների յօբելանի այս մի օրը և դարագլուխ շինենք նրան՝ Աղբիւր առ յաւէտ հոսեցնել տալու:

Յօբել. Յանձնաժողովի նախագահ՝

ԲԺՇԿԱՊԵՏ Բ. ՆԱԽԱՍԱՐԴԵԱՆ

Faint, illegible text visible through the paper from the reverse side.

I

Տ Ի Գ Ր Ա Ն Ն Ա Զ Ա Ր Ե Ա Ն

(Գենսագրական համառոտ ակնարկ)

Իր բարեկամներից մէկին, որ նրանից կենսագրական տեղեկութիւններ էր խնդրել մի աշխատութեան համար, Տիգրան Նազարեանը 1907 թուին գրում է, ի միջի այլոց.

«Նա թէև եկել եմ այն համոզման, որ եսական մարդ-անհատին ոչ ոք չպիտի ճանաչի, այլ միայն հաւաքական-մարդը պիտի յիշատակուի և արձանագրուի նրա էպոխան և հէնց այդ տեղեկեցն էլ մտցրել եմ իմ Արուզա պիէսի մէջ,—այնուամենայնիւ մինչև այդ ֆանտազիիս ով գիտէ երբ իրագործուելն ինձ իրաւունք չիմ համարում քո պահանջը թողնել անկատար... Իբրև յառաջաբան այսքանս միայն իմացիր, որ... եթէ այս իմ կեանքը իմս չլինէր, այլ մի ուրիշինը, և ինձ այսպիսի յայտնի, անտարակոյս ես վաղուց գրած կը լինէի մի պատմութիւն, որ շատ ողբերգութիւններից ողբալի կըլինէր, շատ կոմեդիաներից աւելի հետաքրքրաշարժ և լի ընմանան ատրիբուտներով ու շատ ֆարսերից աւելի զաւելտական»:

Ոչ ոք չէր կարող սրանից աւելի սրամիտ կերպով բնորոշել Տիգրան Նազարեանի կեանքն ու գործունէութիւնը, քան այդ արել է ինքն իր բարեկամին գրած այս մի քանի տողերով:

Նւ այս տողերից աւելի լաւ առաջաբան չէինք կարող տալ այն կենսագրութեան, որ առաջ ենք բերում ստորև:

Տիգրան Նազարեանը ծնուել է Շուշում 1858 թ. սեպտեմբերի 29-ին իրենց սեպհական տանը, որ մի կատարեալ պալատ էր: Աղբիւրի հրատարակութիւնը սկսելուց մի փոքր առաջ, 1881 թուին, երբ Նազարեանը Շուշուց տեղափոխուել էր Քիֆլիս, այդ տունը գրաւ դրեց Քիֆլիսի ագն. կալ. բանկում: Երեք տարի յետոյ տունը վաճառուեց, իսկ 1905 թուին, թուրք-հայկական ընդհանրումների ժամանակ, այրուեց:

Տիգրանի մայրը, տ. Զարուհին, ծնուած Հախումեան անուանի տանից, ամուսնացել է հազիւ 12 տարեկան հասակում:

Հայրը ամուսնանալուց յետոյ գնացել է օտարութիւն Կ. Պոլիս և Եւրոպա, մնացել այնտեղ տարիներով, մանաւանդ Լայպցիգում: Նազարեանց տունն ընդարձակ առևտուր ունէր Եւրոպայի և Ասիայի հետ: Թեհրանը, Թարիզը, Մոսկուան, Կ. Պոլիսը, Վենետիկը, Լոնդոնը կապուած էին Ղարաբաղի հետ առևտրական խոշոր ձեռնարկութիւններով, որոնց մէջ Տիգրանի հայրը՝ Յակոբջան Նազարեանը իր 6 եղբայրներով և ծերունի հօր հետ մի մեծ սինդիկատ էր կազմում: Քանի որ եղբայրները համերաշխ էին, ոչ մի ոյժ ու մրցում չէր կարողանում նրանց ընկճել, բայց երբ հայկական անմիաբանութիւնը ռաք դրեց նրանց տունը, վրասը վնասի ետևից հասաւ, և բաժանուեցին եղբայրները, ու կործանուեց հայրական հարուստ տունը:

Քիֆլիսում 50-ական թուականներին Շաղիտովի քարվանսարայի այրուելովը, Նազարեանները կորցրին 60—70 հազար ռուբլու մտաքս: Մոսկուայում ռուս վաճառականները կերան աւելի քան 100 հազար ռուբլի: Կ. Պոլսում կորցրին 7 հազար լիրա, իսկ Թեհրանում և Թաւրիզում մի քանի հարիւր հազար: Եւ այդ բոլորը հազիւ 10 տարուայ ընթացքում:

Որովհետև տիկ. Զարուհին երկար ժամանակ գաւակ չուներ, այդ պատճառով խաչերին և սուրբերին ուխտ էր անում. ի միջի այլոց ուխտել էր, որ եթէ գաւակ ունենար՝ նրան կընուիրի Աստուծոյ տաճարին:

Վերջապէս ծնուում է Տիգրանը, ինչպէս ասացինք, 1858 թ. սեպտ. 29-ին:

Այդ առթիւ նրա ծնողները քաղաքի հինգ եկեղեցիներում ժամ ու պատարագ են անել տալիս, մատաղներ անում, աղքատներին և համբարներին ճաշ տալիս. իսկ նրանց տանն ութ օր ու զիշեր տեղի են ունենում փարթամ խնձոյքներ ու ճաշկերոյթներ, որոնց մասնակցում են քաղաքի ամբողջ բնակչութիւնն անխտիր—հայ, թուրք, ռուս:

110645-49011

Նազարեանների տունն այն ժամանակ, ինչպէս ասացինք, կատարեալ պալատ էր եռյարկանի, շատ բարձր, լուսաւոր սենեակներով. դռները, պատուհաններն ու առաստաղը շինուած էին իսկական ընկուզենուց, իսկ արգուզարգը և կոհ-կարասիքը—բոլորը մետաքս, թաւիչ, շղարչ և բրոնզ արտասահմանից:

Որպէս զի սենեակների և պատշգամբի պատերն աւելի լաւ փայլեն, մաքրել են 30,000 հաւկիթի սպիտակուցով, և այդ օրը Շուշում Տիգրանի ծնուած սենեակումն են կայցրել առաջին պատառը, որ նրա հայրն ուղարկած է եղել Լայպցիգից:

Տիգրանի ծնուած օրը նրանց տան լայնատարած բակն ուղտերի քարվան է մտել բեռնուած սկով ու արծաթով, որ Նազարեանները փոխադրում էին արտասահմանից և Մոսկուայից Պարսկաստան՝ պարսկական դրամ կտրելու համար:

Սենեակի նոր պատառի հոտից կրեխան ուշաթափուում է. ուստի չտպասելով եօթ օրուան և իրենց տոհմային կնքահօր քաղաք ժամանելուն, շտապում են

1336-54

կնքել նրան, որ սատանի փայ չլինի, և ապա տեղափոխուած ուրիշ սենեակ, ուր նա կազդուբուած է: 8-րդ օրը քաղաք է հասնում կնքահայրը և նրա պատուին կնուներ հանդէսը կատարուած է նորից: Սակայն, ըստ տեղական սովորութեանց, Նազարեաններն ունէին և թուրք թիրվա, որ նոյնպէս իրն է պահանջում: սա ևս քառասուն օր շարունակ խոնջաներով քաղցրեղէններ ունուղ և քառասուն գլուխ շաքար է ուղարկում, որ ամեն օր բաժանուած է եկող-գնացողին. ապա քառասներորդ օրը թիրվան օրօրոցի վրայ կախելու համար բերում է թիրիւմներ և մի շարք յուլունքներ կազմուած հին դրամներէից, որոնց մէջ կային շատ նշանաւոր և հազուագիւտ հայկական դրամներ Տիգրան թագաւորի ժամանակից:

Տիգրանի մայրն ուխտում է մի ամբողջ տարի չհամբուրել իր երեխային, չկտրել նրա գլխի մազերը և պահել նրան աղքատ երեխաների նման և իր այդ ուխտը կատարում է սրբութեամբ: Նրբ երեխան դառնում է մի տարեկան, նրան տանում են Տիգրափայտ սրբատեղին, չրջակայ գիւղերի երեխաներին և կանանց բաժանում են այդ օրուայ առիթով երեխայի համար կարած շատ թանկագին շորեր, մատաղներ մորթում, խնձոյքներ սարքում, երեխայի մազերը կտրում, սրբին ղուլ (գերի) անում և վերագառնում Շուշի:

Հազիւ երեխան սկսում է թոթովել, նրան՝ չորս տարեկան՝ տալիս են Հախունց Տէր-Վարապետի դպրոցը. Սյդ օրուանից Տիգրանն առաւօտ-երեկոյ եկեղեցի է գնում, ամեն շաբաթ նրա համար մետաքսի գոյնզգոյն ժամաշապիկներ են կարում, որ տևում է մինչև նրա 8 տարեկան դառնալը: Թաչը ջրից հանել, տեղի-անտեղի բեմի վարագոյրը քաշել՝ եկեղեցու երէցփոխը նրա արտօնութիւնն էր դարձրել: Անթիւ անգամ կուլաներով Տիգրանն

իրենց տանից ուսով շուր է կրել Ղազանչեցոց եկեղեցու շինութեան համար:

Սօթ տարեկան հասակում Տիգրանին Տէր-Վարապետի մօտից տեղափոխում են Պարիզից նոր եկած Յովսէփ Թառումեանի դպրոցը, ուր աւանդում էր Քրանսերէն լեզուն. աշակերտներին սովորեցնում էին, ի միջի այլոց, մարմնամարդութիւն, մոփից դանազան պտուղներ շինել և լուսանկարչութիւն:

Ութ տարեկան հասակում Տիգրանին տեղափոխում են նշանաւոր լեզուագէտ Գալուստ վարդ. Փափագեանի դպրոցը, ուր հայր սուրբն իր շատ սահմանափակ թուով (ընդամենը 12 հոգի) աշակերտներին սովորեցնում էր հայերէն (գրաբար), Քրանսերէն, գերմաներէն, իսկ Վոստ. Տէր-Աստուածատրեանը („Горе отъ ума“-ի թարգմանիչը)—ուսերէն:

Տասը տարեկան հասակում Տիգրանը թարգմանում էր Քրանսերէնից հայերէն և հայերէնից Քրանսերէն Աստուածաշունչը, Հոմերոսը, Տեղեմաքը և այլն:

Տան մէջ նրա դաստիարակներն էին նկարիչ Ստեփաննոս Ներսէսեան (Սահակ եւ Մեսրոպ պատկերների հեղինակը), Պետրոս Շանչեան, Պերճ Պոսչեան, Գարեգին Մուրադեան (Մելքիսեդէկ արքեպիսկոպոս) և քեռակինը՝ Մարիամ Հախումեան—մի խելացի, եռանդուն, լուսամիտ կին, որի ընթերցարանն այդ ժամանակ ստանում էր մայրաքաղաքների շատ նշանաւոր հանդէսներ և պարբերական թերթեր:

Տիգրանի հայրը Պոլսից և Վենետիկից շարունակ ուղարկում էր հայերէն լեզուով լոյս տեսնող բոլոր հրատարակութիւնները իւրաքանչիւրից մի քանի օրինակ, իսկ Խրիմեան Հայրիկի Արժուի Վասպուրականը և Միլն Աւարայրին շատ օրինակներ: Վասպուրական Արժուին նա նուիրել էր, ի միջի այլոց, մի մամուլ և օժանդակել

նրա հրատարակութիւններին: Տատեանները օժանդակութեամբ վեհապետներին հրատարակած հայերէն երկրագունդը և ատլասները Նազարեաններն ունէին երկ-երկու օրինակ, որ յետագայում Տիգրանն ուրիշ շատ թանկագին գրքերի և հանդէսների հետ նուիրեց Ղարաբաղի թեմական դպրանոցին: Նրանց տանը մինչև 1868 թուականը կարելի էր գտնել աշխարհումս հայերէն լեզուով լոյս տեսած բոլոր հրատարակութիւններն անխտիր:

Հօր մահից յետոյ Տիգրանին հանեցին Փափագիան վարդապետի մօտից և տուին Շուշու գաւառական զըպրօցը, որը շուտով վերածուեց քաղաքային: Առաջին դասարանի աշակերտ, յաճախ նա ֆրանսերէն դասեր էր տալիս շրբորդ դասարանցիներին ուսուցչի բացակայութեան ժամանակ:

Ներկորդ դասարանումն էր, որ նրա երկու շարագրութիւնները—«*Չամբադուզնեց Գրիգորի տան հըրդէհը*» և «*Շուշուց Թ՛թու ջուրը*»—տեսուչը կարգաց բոլոր աշակերտների առաջ և այն ժամանակուայ Կովկասի ուս. չըջանի հօգաբարձու Յանովսկու կողմից, որ այդ ժամանակ Շուշի էր եկել, պարգևատրեց նրան երկու զըբով:

Սկզբում Տիգրանին շատ էին հետաքրքրում աստղաբաշխութիւնն ու բնական գիտութիւնները, մանաւանդ քիմիան: Պետերբուրգից բերել էին տուել նրա համար քիմիական կաբինետ, որն աւելի հարուստ էր, քան զըպրօցինը:

Սակայն դպրոցը դեռ չաւարտած, Տիգրանը սիրահարուեց քաղաքատնտեսութեան վրայ, թողեց քիմիան և նրա սիրելին դարձան Լաստալ, Ազամ Սմիտ, Պրուզոն, Իրեսլեր և այլն:

Տիգրան Նազարեանի անունը որոշ չափով կապուած է Շուշու հայ բնախի հիմնարկութեան հետ:

60-ական թուականների սկիզբներին Չմչկեան, Ամերիկեան, Մանդինեան գնացել էին Շուշի և ներկայացումներ էին տալիս: Տիգրանին, որ այն ժամանակ հազիւ 5 տարեկան էր, տանում էին թատրոն: Ներկայացումներն այնքան մեծ տպաւորութիւն են թողնում նրա վրայ, որ նա իր ընկեր և սզգակից երեխաների հետ տանը շարունակ թատրոն էր խաղում: Իրանից երկու տարի յետոյ նրա քեռու մեծ տղան՝ Նիկոլայ Հախումեան, որ այդ ժամանակ ուսանում էր Քիֆիսի գիմնազիայում, խաղում է Շուշանիկ սոքերգութիւնը Չմչկեանի և այլոց հետ: Սա գրում է այս մասին Տիգրանին: Վերջինս այնքան է հրապուրւում, որ վճռում է ինքն էլ խաղալ նոյն պիէսը Շուշում: Քեռու տղան ուղարկում է Քիֆիսից Շուշանիկը և 1868 թուին խաղացում է այդ պիէսը Համբարձումազա և Մնացական Հախումեանների տան ընդարձակ, խաչաձև դահլիճում ղեկավարութեամբ Մնացական Հախումեանի (Պետրովսկիյ ակադեմիայի սուսնոդ) և ուստա Աւագի (Փառումեանց, մի շնորհալի նկարիչ, Այվադովսկու երբեմն ընկերակից, ըայց կատարեալ մի դերվիչ, իդէալիստ և սզգասէր): Բոլոր մասնակցողները 8—13 տարեկան տղաներ էին, ի միջի այլոց՝ վաղաթառամ շնորհալի երիտասարդ, թեմական դպրանոցի աշակերտ Ադամալ Ադամայեան, որ կատարում էր Վարդանի դերը, Սամսոն Չերքեզեան—Մերուկ ծառայ: Աղջկանց դերերը նոյնպէս կատարում էին տղերքը—Ալէքսանդր Խանդամիրեան, Տիգրան Ֆաանգիւլեան, Նիկոլայ Հախումեան. վերջինս կատարում էր Շուշանիկի դերը:

Այդ օրուանից թատրոնը Տիգրան Նազարեանի հոգան ու զբաղմունքն է դառնում: Հօր մահից մի երկու

տարի յետոյ, դեռ դպրոցը չաւարտած, նա բոլորովին անձնատուր է լինում այդ գործին. հազիւ 15 տարեկան պատանի, նա ժողովում է իր շուրջը նախկին դերասաններին, խորհրդակցում ուստա Աւագի հետ և սկսում ընդարձակել բեմը: Մեծ պատուայ ընթացքում ուստա Աւագը նկարում է նոր վարագոյր՝ *Ոգի Հայաստանի*, որը կանում է շատ տասնեակ ֆունտ ձէթ և բաջաղլու (հողանդական) զուտ ոսկիներ: Ոսկին գործադրուած էր Հայաստանի Ոգու ապարանջանի և սգաւոր Հայաստանի թագի համար: Շքեղ էին և դեկորատիւնները:

Ներկայացումների երկրորդ սերին սկսուեց Վարդանանց պատերազմով: Առաջին գործողութեան մէջ Տիգրան Նազարեանը դեր չէր ստանձնել, որպէս զի հիւրերին ընդունէր. 2-ում կատարեց Վահան Ամատունու, 3-ում Ղևոնդ երէցի, 4-ում Յովսէփ կաթողիկոսի, իսկ 5-ում Մերուկ Մառուկի դերը: Կրամայից յետոյ ներկայացուեց էս ել քի մոցիփլուքին վողբիլը, որի մէջ Տիգրանը կատարում էր քաչալ Կարապետի դերը:

Թատրոնը գրաւել էր մեծ հասարակութիւն: Ներկայ էին շատ թուրք խանգադէներ և բէգեր, որոնց կանանց համար պատրաստուած էին հասարակութիւնից բաժանուած օթեակներ:

Այդ օրուանից թատրոնը հիմք բռնեց Շուշում: Տիգրան Նազարեանն իր ընկերներով, նուազածու Կանիւղկն իր խմբով, ուստա Աւագն իրայիններով միատեղ շարունակում էին ներկայացումները կանոնաւորապէս ամսական 2—3 անգամ:

Սակայն մի միջադէպ առ ժամանակ սառեցրեց նրան թատրոնից:

Քաղաքային դպրոցի տեսուչ Նիկիտինը առաջարկեց նրանց միանալ ռուսների հետ և միասին խառն ներկայացումներ տալ հայերէն և ռուսերէն, որովհետև զուտ

ռուսերէն ներկայացումներին ժողովուրդ չէր յաճախում: Ուրախութեամբ ընդունուեց ռուսների առաջարկը: Կազմուեց տեղական ռուս պաշտօնեաներից, նրանց կանանցից և աղջիկներից մի մեծ խումբ և միացաւ հայերի հետ, որով եղան մօտ 40—50 հոգի: Սկզբում գործը շատ հարթ էր գնում, երբ խմբի մէջն էր գաւառական բժիշկ լին Վերթեհիկին: Ժողովուրդը սիրով յաճախում էր թատրոն: Սակայն մի տարի շանցած՝ ռուսները հայերին առաջարկեցին *Ոգի Հայաստանի* ձիթանկար վարագոյրը փոխարինել մի ոչինչ չարտայայտող նոր վարագոյրով: Հայերը զիջեցին: Բայց ոտնձգութիւնները շարունակուեցին. ռուսներն առաջարկեցին հայերէն պատմական պիէսներ այլ ևս չխաղալ, այլ վողբիլներ:

Գարնանը, հէնց այն տարին, երբ Տիգրան Նազարեանը քաղ. դպրոցի աւարտման վկայական պիտի ստանար, տեսուչ Նիկիտինը մի նոր նման առաջարկ արեց հայ թատերասէրներին. Նազարեանը, իբրև պարագլուխ վերջիններիս, դիմադրեց և թատրոնի բանային գրպանը գրեց, յայտարարելով որ ընկերակցութիւնը լուծուած է: Քննութիւնները վերջացան և տեսուչը Տիգրան Նազարեանի ատեստատի մէջ ռուսերէնից 3 նշանակեց: Մի փոքր անց ռուսներն առաջարկեցին վերակազմել ընկերութիւն, բայց հայերն ընդ միշտ կտորեցին նրանց հետ յարաբերութիւնները:

Որպէս զի թատրոնի ազգային գոյնը չխախտուի, հայերը բեմը մի փոքր ուշ տեղափոխեցին թեմական դպրանոցի երկու դահլիճները, որոնց միջի պատը քանդեցին: Այդ ժամանակ Ղարաբաղի թեմական առաջնորդն էր Արիստակէս վարդապետ Սեղրակեանը: Սա սիրով թոյլատրեց դպրանոցի երկու դահլիճները հայ թատերասէրների տրամադրութեան տակ դնել: Տեղափոխեցին այդտեղ 40 ձեռք թատրոնական զգեստներ, բաւակա-

նաչափ դեկորատիօններ և Ոզի Հայաստանի վարագոյրը: Սակայն պաշտօնական հրաման եկաւ, որով արգելոււմ էր այդ վարագոյրը կախելու նաև դպրանոցի բեմի վրայ: Խուճըր ցրուեց: Առձեռն մնացած 50 բուր. դրամը չգիտէին ինչ բանի գործագրել. վերջը վճռեցին այդ փողը տալ ուստա Աւագին, որ նկարէ հանգուցեալ ընկերակից թատերասէրների յիշատակին *Յիսուս մտորումների մէջ* (չարչարանքից առաջ Գեթսեմանի այգում աղօթելիս) պատկերը: Թատերասէրները զրեցին իրենց ազգանուններն այդ պատկերի տակ, որն աւագ հինգչարթի օրը հանդիսով օծուեց և կախուեց Ղազանչեցոց եկեղեցում, ուր մինչև այժմս էլ կախուած է:

Յետագայում Տ. Նազարեանի ազգական դեռահաս օրիորդները կամեցան աշակերտական-ընտանեկան մի ներկայացում տալ և հրաւիրեցին նրան իրենց առաջնորդելու: Բեմը սարքուեց տիկին Ղուճաշ Թառուսեանի տանը: Ներկայացուեց Արովեանի Պարսպ վախճի խաղալիքը և մի ուրիշ պիէս: Սակայն Տիգրան Նազարեանը գժգոհ մնաց այդ ընտրութիւնից, որ արել էր ինքը (որովհետև ուրիշ յարմար պիէս չէր գտել) և նոյն իսկ այդ մասին ինքը մի քննադատական էր ուղարկել Մտակիմ: Այդ բանն առիթ եղաւ նրան մի գիշերում գրելու ձրպատըդ Բուրդ կտրի, Ղալի աղաքներան պատկերները: Այս պիէսն ընկերական շրջանում հաւանութիւն գտաւ, բայց հեղինակը թոյլ չտուեց ներկայացնել: Շատ ուշ այս պիէսը տպագրուեց Թիֆլիսում *Տիգրոս* ստորագրութեամբ և շատ անգամ խաղացուել է Շուշում, ի միջի այլոց 1893 թուին՝ Շուշու թատրոնի 25-ամեակին:

Ղարաբաղի թեմական դպրանոցի փայլուն օրերն էին: Շուշի էին հաւաքուած Ղազարոս Աղայեան, Ալէքսանդր Յովհաննիսեան, Կարապետ Էղիլիսանեան, Սամուէլ Գիւլգաբեան՝ իբրև սուսցիչներ և Սեդրակ Մանդինեան՝ իբրև տեսուչ, Վասակ Պապաջանեանի տեղ: Թեմական տեսուչն էր այժմ Վահան վարդապետ Տէր-Գրիգորեան:

Տեղական երիտասարդութիւնը սերտ յարաբերութիւն ունէր ուսուցչական այդ ընտիր խմբի հետ:

Նուում էր մտաւոր կեանքը: Ամեն մէկը ձգտում էր իւրովսանն ծառայած լինել ազգի մտաւոր առաջադիմութեան գործին:

Հախումեան ամուսինների (Տ. Նազարեանի քեռու և քեռակնոջ) հիմնած Մարիամեան օրիորդական դպրոցը շատ հալածանքների ենթարկուելուց յետոյ (Խորէն վ. Ստեփանէ տեսուչ) վերածուել էր քաղաքային Մարինեան դպրոցի, բայց հայ ազգային օրիորդաց դպրոցը չուտով ընդհանուր ուժերով վերածնուեց, և Տիգրան Նազարեանը մի շարքով աջ տեղափոխել տուեց այդտեղ քաղաքի շատ աչքի ընկնող բնտանիքների աղջիկներին:

Բժիշկ Առստամեան, ուսուցիչ Ալէքսանդր Յովհաննիսեան և Տիգրան Նազարեան 60-ական թուականների շատ ձոխ գրագարանը, որ մոռացութեան էր տրուած, նորից կարգի բերին և ընդարձակեցին: Մեծ արագութեամբ բացուեց տեղական երիտասարդութեան արտօժակը դէպի ընթերցանութիւն:

Սիմէօն Հախումեան ձեռնարկեց Գոթ ամսագրի հրատարակութեան, իսկ Տիգրան Նազարեան հիմնեց Հրատարակչական գրասենեակ, որի առաջին հրատարակութիւնն եղաւ Նիկողայոս Տէր-Աւետիքեանի Բնար Խօսնակը 1879 թուին: Ապա Տիգրան Նազարեանը տպեց իր թարգմանութեամբ Պոզնանի ուսուցչի օրագրից Հ. Սենկևիչի պատմութեամբը, որով, եթէ չենք սխալոււմ, առա-

Ղինն եղաւ, որ հայերին ծանօթացրեց լեհ նշանաւոր գրողի հետ: Այս ընտրութիւնը միևնոյն ժամանակ ցոյց է տալիս, թէ դեռևս այն ժամանակ ինչ հայեացք էր կազմակերպել իր համար Տիգրան Նազարեանը գեղեցիկ գրականութեան և մանկավարժութեան մասին: Իրանից յետոյ նա հրատարակեց Ալֆոնս Դոդէից Երկու մանրավիպ, ապա Կ. Կ. Մելիք-Շահնազարեանի (վերջը Տմբալաչի Խաչան) անդրանիկ գերբը՝ Ղրլըցի կընանոց պընը փեւակը:

Շուշուց Տիգրան Նազարեանը թղթակցում էր Մեակիին և Մեղուին Շուշեցի և Արցախեցի ստորագրութիւններով, աշխատակից անդամ էր Թիֆլիսի Հայոց Հրատարակչութիւնները, որի հրատարակչութիւնները Շուշի եղած ժամանակ տարածում էր մեծ քանակութեամբ, նոյնպէս Մեակ և Մեղու լրագիրները, ինչպէս և այլ գրքեր:

Բացի դրանից, աջակցում և առաջնորդում էր Ղարաբաղ այցելող եւրոպացի տուրիստներին և լրագրողներին: Այդ ժամանակները, ի միջի այլոց, Շուշի էր եկել «Tour de monde» հանդէսի խմբագրուհի տ. Սերէն. Տ. Նազարեանի աջակցութեամբ նա հանեց Շուշու և շրջակայքի լուսանկարները, որոնք նախ տպագրուեցին յիշեալ հանդէսի մէջ և ապա լոյս տեսան առանձին գրքով:

1881 թ. նոյեմբ. 18-ին Տ. Նազարեանը մշտապէս տեղափոխուեց Թիֆլիս, ուր և 1883 թ. հիմք դրեց Աղբիւրին: Սկզբում նա վարում էր դանձապահի օգնականի և ապա զանձապահի պաշտօն՝ այդ ժամանակները Թիֆլիսում նոր հիմնուած Քաղ. Վարկի Ընկերութեան մէջ, որի նպատակներից մէկն էր արդիւնքի մի մասը յատկացնել հայոց թատրոնի ասպնոյթութեան գործին: (Ինչպէս յայտնի է, այդ ընկերութեան հիմնադիրները՝ իշխ. Ն. Ամատունի, Ա. Յովհաննիսեան, իշխ. Կ. Բեհրութեան և այլք կազմում էին թատրոնի կոմիտէն, որի գործու-

նէութիւնն ընդգրկում է Թիֆլիսի հայոց թատրոնի ամենափայլուն ժամանակաշրջանը): Տ. Նազարեանը միևնոյն ժամանակ հաշիւները վերաստուգողի պաշտօն էր կատարում Եւթա. Ջոնչաձէ և Ընկ. Ֆիրմայում, որի տէրերն էին Բալա-բէկ Մելիք-Ղարաբեօգեան, Մարկոս Դոյուխանեան և այլք: Այնուհետև, երբ Աղբիւրի հրատարակչութեան գործն ընդարձակուեց, նա թողեց այդ մասնաւոր պաշտօնները և ամբողջովին նուիրուեց Աղբիւրին:

1887 թ. Տ. Նազարեանը գնաց Պետերբուրգ, որտեղ, ի միջի այլոց, ծանօթացաւ թղթի նշանաւոր գործարանատէր Վարգունիւնների հետ և նրանց հետ պայմանաւորուելով Թիֆլիսում բաց արեց թղթի և դպրոցական ու գեղանի առարկաների պահեստ, որտեղից տեղական հրատարակչներին էջան և ընտիր թուղթ էր մատակարարում: Այս պահեստը երկար զիմանալ չկարողացաւ և փակուեց, որովհետև գնորդները նրան ծանր պարտքերի տակ ձգեցին:

1889 թ. Տ. Նազարեանը, փիւլ Սիմոնի հրաւերով, գնաց Պարիզ մասնակցելու ցուցահանդէսի առիթով այնտեղ գումարուած գրականագէտների կոնգրեսին: Վերադարձին մի ընդարձակ ուղևորութիւն կատարեց Եւրոպայում, այցելելով, ի միջի այլոց, Ս. Ղազար և Վիէնն, որտեղ Միլիթարեան միաբանութիւնը պատուեց նրան մի հանդիսաւոր ճաչկերոյթով: Եւրոպայից նա բերեց իր հետ տպագրական մի ընտիր մեքենայ և տառեր Թիֆլիսում նոր բացած Արօր տպարանի համար, որը, սակայն, 3 տարուց յետոյ ստիպուած եղաւ վաճառել պարտքերի պատճառով:

1890 թ. հիմնեց Տարագ պատկերագրող շաբաթաթերթը, որը Աղբիւրի հետ միասին տարածուած էր շքեղ պրեմիաներով: Ծարագին կից հրատարակուած էին առաջին անգամ հայոց մէջ Պարիզի մոդաներ: Ծարագը իբրև-

չարաթաթերթ գոյութիւն ունեցաւ 16 տարի. ներկայումս նա հրատարակուած է ամիսը մի անգամ:

1892 թ. յունուարի 1-ից Տ. Նազարեանը սկսեց հրատարակել նաև ռուսերէն ամենօրեայ էջան լրագիր՝ АНОНСЪ, որ տարածուած էր գաւառական թերթի համար նոյն իսկ մեր ժամանակում անհուսառայի մի թուով—օրական 12,000 օրինակ (հատ 2 կողմ): Այս թերթը սակայն գոյութիւն ունեցաւ միայն 1½ տարի. դադարեց Գ. Միրզոյեանի և Ս. Լիսիցեանի կապալի ժամանակ (Տես սոյն զրքի մէջ «Աղբիւրը 25 տարում») և դադարումից յետոյ կառավարութիւնն այլ ևս թոյլ չտուաւ Տ. Նազարեանին նրա վերստին հրատարակուածը:

Գրեթէ ամեն տարի գնալով Պետերբուրգ և Եւրոպա, Տ. Նազարեանն ընդարձակուած է իր յարաբերութիւնները եւրոպացի լրագրողներին, արուեստագէտներին հետ, ուսումնասիրելով գլխաւորապէս տպագրական-հրատարակչական գործը: 1891 թ. Ռուսիայում յայտնի նշանաւոր հրատարակիչ Գերման Հոպպէն Տ. Նազարեանին արդիւնաւոր պաշտօն է առաջարկում իր հրատարակչական ընկերութեան մէջ, առաջարկելով նմանապէս որ Աղբիւրի ու Տարագի հրատարակութիւնը տեղափոխէ Պետերբուրգ: Առաջարկուած պայմաններն ըստ ամենայնի ձեռնտու էին, սակայն Տ. Նազարեանը չընդունեց, չկամենալով իր թերթերը տեղափոխել Թիֆլիսից՝ հայութեան կենտրոնից:

1895 թ. Տ. Նազարեանը գնաց Պետերբուրգում քացուած տպագրական գործերի համառուսական ցուցահանդէսը, ուր մասնակցեց Մեծ Իշխան Կոնստանտին Կոնստանտինովիչի հովանաւորութեան տակ գտնուած մամուլի գործիչների համաժողովին, որի նիստերը տեղի էին ունենում բանաստեղծ Մայկովի նախագահութեամբ: Յուշահանդէսում Տ. Նազարեանը պարգևատրուեց գովասա-

նական վկայականով Տարագը չքեց հրատարակելուն համար: Համաժողովն ընտրեց 12 հոգուց բաղկացած մի յանձնաժողով գրաքննական կանոնադրութիւնը բարեփոխելու համար. այդ 12 հոգու մէջ էր և Տ. Նազարեանը:

1890 թ. տեղի ունեցաւ Գրիգոր Արծրունու յրեւեանը Տ. Նազարեանի նախագահութեամբ: Այս յրեւեանը սարքելով Տ. Նազարեանը հակառակորդների մի մեծ բանակ վաստակեց իր դէմ պահպանողականներից: Վերջիններիս պարագլուխներից մէկը՝ Արգար Յովհաննիսեանը, որ մինչև այդ ժամանակ շատ բարեկամ էր Տ. Նազարեանի հետ, Արծրունու յրեւեանից յետոյ այն աստիճան թշնամացաւ, որ լրագրական բանակուիւրը հասցրեց դատարանի: Տ. Նազարեանը Ա. Յովհաննիսեանի դէմ գրած իր մեղադրանքի 16 կէտերը հաստատեց, իսկ Յ-ի համար վկաներ չունենալով (այդ 3 կէտերը մասնաւոր ընդթ ունէին), դատաւարուեց 40 օրուայ բանտարկութեան: Նրան առաջարկուեց պատժից ազատելու համար ներողութիւն խնդրել Ա. Յովհաննիսեանից, բայց նա իրեն արդար համարելով չհամաձայնեց և 1898 թ. մարտին գնաց Մետեխի բանտը: Այստեղ նա ուսումնասիրեց բանտարկեալների կեանքը և այդ ուսումնասիրութեան արդիւնքը յետագայում տպուեց Տարագում *Ո՛ւ նամակները օրիորդ Յուսիկեանին* վերնագրով և *Ռադամէս* ստորագրութեամբ: Բացի դրանից նա կարգի դրեց բանալի գրադարանը, որի համար նորանոր գրքեր ընծայարեբեց: Բանտում նա թարգմանեց Նեմիրովիչ-Գանչևիչի Անուրն գիշերներ պատմուածքը, որը տպագրուեց Տարագում, և Զորայի նշանաւոր ժերմիկալը, որ այն ժամանակ արգելուած էր Ռուսաստանում:

Տ. Նազարեանն իր երիտասարդութեան ամենալատարիններն անցկացրեց շարունակ հիւանդութեան մէջ

(Ղդային հիւանդութիւն, որ առաջացել էր ոյժերի չափազանց լարումից), այնպէս որ ամեն տարի հարկադրուած էր լինում զնալ Եւրոպա: Նա պտտել է աւստրիական, չվէյցարական և գերմանական շատ սանատորիաներ ու կուրորտներ, լիովին ուսումնասիրել է այն տեղերի ուժիւն ու կենցաղը: Այս ուղևորութիւնների ժամանակ բացի այն, որ գտել է իր առողջութիւնը, այլ և այն անզնահատելի օգուտն է ստացել, որ սերտ բարեկամութիւն է հաստատել եւրոպացի շատ գրականագէտներին, հասարակական և քաղաքական գործիչներին հետ: 1895 թ., Սասունի կոտորածից յետոյ, նա անձամբ միջնորդութիւններ է յարուցել հայազգի դեսպաններ և դիւլոմատներ Նուբար-փաշայի, Նարիմանխանի և Մելքում-խանի մօտ, ապա տեսակցութիւններ է ունեցել օտար հրապարակախօսների և քաղաքական գործիչների հետ Վիէննում, Պարիզում և Լոնդոնում: Հետաքրքրուողները մանրամասնութիւնները կը գտնեն այդ ժամանակուայ Տարագում: Խրիմեան կաթողիկոսի կողմից նա յորդորի մի կոնդակ տարաւ Եգիպտոսի միւնիստր Նախագահ Նուբար փաշային, որ սա զիւանագիտական միջամտութիւն կազմակերպէ կոտորածների առաջն առնելու նպատակով: Վիէննի պարսից դեսպան Նարիմանխանը դիմումներ արաւ ռուսաց արտաքին գործերի միւնիստր Լոբանով Ռաստովսկուն, նկարագրելով կոտորածների հեռանկարը և ռուսահայերի հարկադրուած քայլերը, որոնք անխուսափելի պիտի լինէին, եթէ կոտորածները չզագարեցուէին: Բացի սրանից Նարիմանխանի աղջիկները և այլք կրակոտ յօգուածներ տալագրեցին եւրոպական թերթերում, հասարակութեան ուշադրութիւնը հրաւիրելով Հայաստանում կատարուող եղեռնագործութեան վրայ: Նոյն այդ ժամանակները Տ. Նազարեանը դարբարացի հայ կանանց կողմից տաճկահայ կանանց

ձեռքով գործուած սպիտակ նուրբ բրդէ դերիացու շալ մատոյց Պարիզում նշանաւոր կին-հրապարակախօս տ. Ազան Ժուլիէտին, հայցելով նրա ջերմ պաշտպանութիւնը հայկական դատին:

Վատահօրէն կարելի է ստել, որ ռուսահայ գործիչների մէջ չկայ մի ուրիշը, որ այնքան ծանօթ լինի եւրոպական գործիչների լայն շրջաններում, որքան Տ. Նազարեանը:

1904 թ., երբ Վիէննում կատարուած էր Միջագային Մամուլի Դաշնակցութեան տասնամեակը, Տ. Նազարեանը միակ հայն էր, որ հրաւիրուեց մասնակցելու այդ հանդէսին իբրև անդամ յիշեալ Դաշնակցութեան: Այնուհետև նա մասնակցեց նոյն Դաշնակցութեան հերթական կոնգրէսներին 1905 թ. Լիէժում (Բելգիա) և 1907 թ. Բորդօյում (Ֆրանսիա):

Սոյն 1908 թ. Լիսբոնում (Պորտուգալիա) բացուեց Գրականուրբեան, Արուեստի եւ Խաղաղութեան ցուցահանդէս, ուր Տ. Նազարեանի ջանքերով կար և հայկական բաժին գրականութեան վերաբերմամբ: Տ. Նազարեանն այդ բաժնում ցուցահանելու համար Թիֆլիսից ուղարկել էր մեր մատենագիրների երկերից մի-մի հատոր և նրանց լուսանկարները: Ցուցահանդէսը փակուելուց յետոյ նրա բոլոր բաժինները, ուրեմն և հայկական բաժինը, դառնում են Պորտուգալիայի ազգային մատենադարանի սեպհականութիւն: Ցուցահանդէսը հայկական բաժնով հարստացնելուն համար Տ. Նազարեանն ընտրուեց Գրականագէտների, Արուեստագէտների եւ Խաղաղութեան միջագային ընկերութեան պատուաւոր անդամ, որպիսի կոչման արժանացած են եւրոպացիներէց Զուղերման, Կարմէն Սիրլա, Հաուստման, Բիերնոն, Ֆլամարիօն և այլք, իսկ ռուսներից միմիայն Տալստոյ և Մաքսիմ Գորկի:

1906 թ. Տ. Նազարեանը Ադրիւ-Տարագի խմբա-
գրութեան կից բացեց Մամուլի բիւրօ և Գրական-գե-
ղագիտական Սալօն ընդարձակ ընթերցարանով:

Առանձին յիշատակութեան արժանի է մանաւանդ
կանանց Չեմայ գրաչարանոցը, որով Տ. Նազարեանն ա-
ռաջին անգամ փորձ արւաւ (1904 թ.) կանանց վարժե-
ցնելու գրաչարութեան: Այս գրաչարանոցը, ուր ուսա-
նում էին 8 կին և աղջիկ, գծրազգաբար երկար պոյու-
թիւն չկարողացաւ ունենալ տղամարդ-գրաչարների կող-
մից յարուցուած արգելքների և սպառնալիքների պատ-
ճառով:

Բացի մանաւոր շատ բարեգործութիւններից, Տ.
Նազարեանը նուիրարբերել է 1) 1000 ռ. գրքեր և պատ-
կերներ 1891 թ. Կովկասի Հայոց Բար. Ընկ. տասնամեա-
կի առիթով, 2) 500 ռ. գրքեր և պատկերներ Հայու-
հեաց Բար. Ընկ. տասնամեակի առիթով, 3) 1000 ռ.
գրքեր և պատկերներ 1892 թ. խոլերայից վնասուածնե-
րի օգտին վաճառուելու համար, 4) 1000 ռ. գրքեր և
պատկերներ Ռուսաստանի սովիալների օգտին: Բացի
սրանից, Պուչկինի, Լերմոնտովի և այլ յորելեանների
առիթով հարելրաւոր գրքեր և պատկերներ է նուիրա-
բերել դպրոցական աշակերտների, գրադարանների, զիւ-
ղական համայնքների: 1904 թ. խմբագրատան մէջ բացեց
գեղագիտական առարկաների ցուցահանգէս Կարմիր Թաչի
ընկ. օգտին:

Ստորև առաջ եմք բերում Տ. Նազարեանի հրատա-
րակած գրքերի և պատկերների ցանկը, որից երևում է,
որ նա սոսկ իր անհատական ուժերով հրատարակչական
գործում արել է այնքան, որքան ոչ մի անհատ չի արել
մեզնում մինչև այժմ:

Տ. ՆԱԶԱՐԵԱՆԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

I. Պ ա Ր Բ Ե Ր ա կ ա ն

1. Աղբիւր ամսագիր I տարի	1883 թ.
» » II » 	1884 »
» » III » 	1885 »
» » IV » 	1886 »
» » V » 	1887 »
» » VI » 	1888 »
» » VII » 	1889 »
» » VIII »	1890 »
» » IX » 	1891 »
» » X » 	1892 »
» » XI » 	1893 »
» » XII » 	1894 »
» » XIII »	1895 »
» » XIV »	1896 »
» » XV » 	1897 »
» » XVI » 	1898 »
» » XVII »	1899 »
» » XVIII »	1900 »
» » XIX » 	1901 »
» » XX » 	1902 »
» » XXI » 	1903 »
» » XXII »	1904 »

Աղբիւր ամսագ. XXIII տարի	1905 թ.
» » XXIV »	1906 »
» » XXV »	1907 »
» » XXVI »	1908 »
2. Տարագ I տարի ամսաթերթ.	1890 »
» II » շաբաթաթերթ	1891 »
» III » »	1892 »
» IV » »	1893 »
» V » »	1894 »
» VI » »	1895 »
» VII » »	1896 »
» VIII » »	1897 »
» IX » »	1898 »
» X » »	1899 »
» XI » »	1900 »
» XII » »	1901 »
» XIII » »	1902 »
» XIV » »	1903 »
» XV » »	1904 »
» XVI » »	1905 »
» XVII » »	1906 »
» XVIII » Գեղափնջիկ	1907 »
» XIX » ամսաթերթ	1908 »
3. АНОНСЪ օրագիր I տարի	1892 »
» » II »	1893 »
4. Առողջապահական.	} Զանազան տարիներու մի բլրի յաւելումներ:
5. Պարիզի մողաներ.	
6. Իլլիստրասիօն.	
7. Դաստիարակ	
8. Աղբիւրի Բ. բաժին	

II. Պ Ր Բ Ե Ր

(Նրբխաների եւ մողովրդ. ընթերցանութեան համար)

1. «Քնար Խօսնակ» հեղ. Ն. Տէր-Աւետիքեանի
2. «Պօզնանի ուսուցչի օրագրից» Սենկևիչի
3. «Նրկու մանրակէպ» Ալֆոնս Իոզէի
4. «Սոխակ և խոզարած» Անդերսէնի
5. «Հարս և սկեսուր» Դիկէնսի
6. «Ղըլըցէ կընանոց պընըպէչակը» Կ. Կ. Մելիք-Շահնազարեանի
7. «Նրբխաները և նրանց բարեկամները» (պատկերազարդ), փոխադր. Գ. Գաֆեանի
8. «Փայտաչէն խրճիթից սպիտակ տուներ» Գարֆիլդի (պատկերազարդ) անգլ. փոխադր. Սիսուսյի
9. «Ժան Բատիստ Լիւլիի մանկութիւնը», փոխադր. Տ. Յովհաննիսեանի
10. «Հսկայ մըջիւնը» (պատկերազարդ.) Աւետարիուսի
11. «Ոսկի ձկնիկ» Պուչկինի
12. » » » II հրատ.
13. «Մշակուած և անմշակ ծառի կեանքը» (պատկերազարդ.) Կ. Կ. Մ.-Շահնազարեանի
14. «Զարածհի Արամի արկածները» (պատկերազարդ.) փոխադր. Ա. Սարգսրեանի
15. «Ֆրիդեօֆ դելցազն» (պատկ.) Աւետարիուսի
16. «Արեգնազան» Ղ. Աղայեանի
17. «Տորք Անդեղ և Հայկանուչ գեղեցիկ» Ղ. Աղայեանի
18. «Ճաշակ» Ա. Նիկիտանի
19. «Ներոպա» Լէօպոլտի
20. «Տեղագրական նամականի» Ն. Տ.-Աւետիքեանի
21. «Արեւիկան վիպաչխարհ» (պատկերազարդ) փոխադր. Փ. Վարդանեանի

22. «Բասկական լեզենդա» Արտիւրօ Կամպանի
 23. «Գիւլէ» Յակ. Ղազարեանի
 24. «Գալիա» փոխադ. Ս. Հախումեանի
 25. «Աղա Մամմէդ շահը Շուշում» Հ. Առաքելեանի
 26. «Մինը այսպէս, մինը այնպէս» Բաֆֆիի
 27. «Պարսկական գրոյցներ» Վ. Փափազեանի
 28. «Վերջին վերքեր» Լէօի
 29. «Մրցումն հասարակութեան հետ» շուեդերէնից, փոխադ. Ս. Հախումեանի
 30. «Իկ» (պատկերազարդ) Լերմոնտովի
 31. «Демонъ» (иллюстр.) Лермонтова
 32. «Վիրճէլմ Տէլլ» (պատկերազարդ)
 33. «Գինեգործի աղջիկը»
 34. «Կնոջ կոչումը» Յ. Ղարաբեօղեանի
 35. «Ֆէրօ»
 36. «Սկիզբն երկանց» Պերճ Պռօշեանցի
 37. «Ֆրիդօլին», Շիլլերի, թարգմ. Բաֆֆիի
 38. «Նրա մայրը»
 39. «Կոլումբոս» } թարգմ. Ն. Տ.-Աւետիքեանի
 40. «Եւանգելիստ» }
 41. «Նուէր հայ ուսուցիչներին» Ղ. Աղայեանի
 42. «Մերենցի կենսագր. և յաւել.» Ա. Եզեկեանի
 43. «Թշուառ Լիզա» Կարամզինի
 44. «Հուգենոտներ» Լիբրետտօ
 45. «Սաֆօ» Ա. Նազար-բէգի

Գ Ե Ղ Ա Ն Ի Կ Ա Ղ Ա Ն Վ

(Աղբիւրի մատենադարան)

46. «Եզիդի Մկրտչենց տունը» Պերճ Պռօշեանցի
 47. «Մեկանիա» Շիրվանզադէի
 48. «Բանաստ. և պատմուածք» Յովհ. Թումանեանցի

49. «Հայ բօջաների վրաններում և Արծուի բունը» Վ. Փափազեանի
 50. «Նեղ օրերից մէկը» Նար-Դոսի
 51. «Նէյիս Զաւադ» Ղ. Տէր-Գրիգորեանի

III. Պ Ի Է Ա Ն Ե Ր

1. «Ճըպատրդ քոլատ կտրի», Ղալի աղաթներան պատկերներ Տիգոյի
 2. «Խոչընդոտ» (Z. Obstacle) Ալֆոնս Գոդէի
 3. «Խօլերա» Յար. Թումանեանցի
 4. «Պատուաւորներից մէկը» Բրակկոյի
 5. «Դաւաճանութիւն» իշխ. Ա. Սմբատովի
 6. «Գործը գործ է պահանջում» Միրբոյի

IV. Օրացոյց եւ արմանախ

1. Օրացոյց 1890 թ. փոքրադիւր
 2. » » պատկերազարդ
 3. » 1891 թ. կանանց համար
 4. » » ծոցի
 5. » » գրպանի մեծադիւր
 6. » » տախտակ
 7. » » պատի, հատուածական
 8. » 1899 թ. արմանախ

V. Ա Լ Բ Օ Մ Ն Ե Ր

1. Կովկասեան տիպեր
 2. Կովկասեան անօթներ
 3. Գեղարուեստական արբօմ
 4. Յիսուսեան գալլերէյ
 5. Ալբօմ-արմանախ
 6. Ալբօմ Աղբիւրի

VI. Պատկերներ հեռապակու վրայ

1. Վեհափառ Խրիմեան Հայրիկ
2. Սրբազան Իգմիրլեան
3. Գրիգոր Արծրունի

VII. Պատկերներ

1. Պարոյր Հայկազն և Մովսէս Խորենացի
2. Ս. Սահակ { զիմագրութիւն
3. Ս. Մեսրոպ {
4. Տրդատի մկրտութիւնը
5. Արտաշէս Թագաւորի մուտքը Հոռոմ
6. Վարդանանց պատերազմը (Ղևոնդեանք)
7. Ս. Սահակ { ֆոտո-գրաւիւր
8. Ս. Մեսրոպ {

VIII. Կայսերական տուն

1. Կայսր Ալէքսանդր III
2. Կայսր Նիկողայ Ալէքսանդրովիչ
3. Այրի Թագունի Մարիա Ֆէօդորովնա
4. Թագաժառանգ Գեօրգիյ Ալէքսանդրովիչ
5. Մեծ Իշխան Միխայիլ Նիկոլայեի
6. Մեծ Իշխանուհի Օլգա Ֆէօդորովնա

IX. Մատենագիրներ-հրապարակախօսներ

1. Գրիգոր Արծրունի
2. Ծերենց
3. Բաֆֆի
4. Ռաֆայէլ Պատկանեան
5. Միքայէլ Նալբանդեան

6. Ս. Շահազիզ
7. Պերճ Պուօշեան
8. Ղ. Աղայեան
9. Ադամեան

X. Հոգեւորականներ

1. Խրիմեան Հայրիկ մեծապիւր
2. » » փոքրապիւր
3. Հայրիկը Օշականում
4. Ներսէս Մ
5. Արիստակէս արքեպ. Սեղրակեան
6. Տեղակալ Նրեմիա արքեպ.
7. Սրբազան Իգմիրլեան

XI. Սրբազան վայր

1. Ս. Էջմիածին (մեծապիւր ֆոտո-գրաւիւր)

XII. Կրօնական

1. Մոզերի երկրպագութիւնը
2. Յիսուս-Տիրամայր
3. Յիսուս Խաչակիր
4. Մադոննա Ռաֆայէլի
5. { Հրեշտակներ
6. {
7. Անառակ որդին

XIII. Յունական կեանքից

(Մորսօ-օլէօզրաֆիա)

1. Արչալոյս
2. Էֆիզենիա
3. Անտիգոնա և Էդիպ
4. Անտիգոնա և Իամէնա

XIV. Գ Ե Ղ ա ն ի

(Օլէօզրաֆիա)

1. Ձմեռ
2. Մայրիկի ննջարանում
3. Բերկրանք
4. Հարէմի աղջիկը ոսկի շղթաներում
5. Յուրա է
6. Պարոզ երգչուհի

XV. Թ ա փ ա ն ց ի կ

1. Ռոմէօ և Ջուլիէթ
2. Իսպանական աճուրջ

XVI. Բաց նամակներ

1. Ս. Էջմիածին
2. Ստեփանոս Նազարեան
3. Գրիգոր Արծրունու գերեզմանը
4. Ադամեան-Համլէտ
5. Երգչուհի Պապայեան

Ա Ղ Բ Ի Ի Բ Ը

25 ՏԱՐՈՒՄ

1881 թ. վերջերին Տիգրան Նազարեանը, տեղափոխուելով Շուշուց, հաստատուեց Թիֆլիսում: Շուշում սկսած հրատարակչական գործը շարունակելու համար, նոյն թուի նոյեմբերի 17-ին Մ. Վարդանեանի տպարանին յանձնեց շարելու Կ. Կ. Մելիք-Շահնազարեանի Ղըլըցեկընանոց պընը փետակը: Գիրքը պատրաստ էր մինչև նոր տարի, սակայն գրաքննական ատեանն իրաւունք չտուեց տարածելու, համարելով Տ. Նազարեանի գործերը պարբերական հրատարակութիւն, որի համար, օրէնքի համաձայն, պէտք էր առանձին իրաւունք ստանալ:

Առանց այն էլ Տ. Նազարեանը վաղուց տենչում էր հրատարակել պատկերազարդ մի հանդէս, և ահա գրաքննական ատեանի յարուցած արգելքը մի խթան եղան նրան Աղբիւրի հրատարակութեան թոյլտուութիւնը խընդրելու փոխարքայ Մ. Ի. Միխայիլ Նիկողայիչից:

Թոյլտուութիւնը չուչացաւ, որովհետև այս գործում նպաստեցին բարոն Նիկողայի և գրաքննիչ Մելիք Մեհրաբեանի բարի ցուցումները, և ահա 1883 թ. յունուարին լոյս տեսաւ Աղբիւրի առաջին համարը: Աղբիւրի հրատարակութեան գործը սկսելիս Տ. Նազարեանի ամենամեծաւոր խորհրդակիցներն էին Նատալիա Տէր-Մարկոսեան և Գաբրիէլ Միրզոյեան: Առաջինը յայտնի էր որպէս մանկական թարգմանական գրականութեան հիմնադիր, երկրորդը — որպէս մանկավարժ և մանկական գրականութեան սիրահար: Այդ ժամանակ Նատալիա Տէր-Մարկոսեանը և Գաբրիէլ Միրզոյեանը նշանուած էին իրար հետ:

Պատկուելուց հազիւ մի քանի չաբաթ միայն անցած՝ վախճանուեց Նատալիան 1882 թ. սեպտ. 22-ին: Այդ դըժբաղդութիւնն առիթ եղաւ Տիգրան Նազարեանի համար աւելի մտերմանալու սգաւոր Գաբրիէլ Միրզոյեանի հետ: Նրանց խօսք ու զրոյցը շարունակ հրատարակուելիք Աղբիւրն էր, որ մի տեսակ աւանդ էր թողել նրանց հանգուցեալ Նատալիան:

Այդ ժամանակ թիֆլիսումն էր գտնուում ռուս մանկական գրող Ն. Ա. Սալաւեօվ-Նեամելով: Սա ժամանակաւորապէս տեղափոխուած էր թիֆլիս Կովկասի հետ անձամբ ծանօթանալու համար և այստեղից աշխատակցում էր մայրաքաղաքի ռուս մանկական ամսագիրներին. միաժամանակ ռուսացուցութիւն էր անում թիֆլիսի Միքայէլեան արհեստագիտական դպրոցում, որտեղ այդ ժամանակ ռուսացի էր նաև Գաբրիէլ Միրզոյեանը:

Սալաւեօվ-Նեամելովը Աղբիւրի ոչ միայն հիմնական գրական ոյժը դարձաւ առաջին տարին, այլ և մի տեսակ ղեկավար-խորհրդատուն և պատրաստակամ բարեկամը: Սրա շնորհիւ կապ հաստատուեց Պետերբուրգում հազիւ մի տարի առաջ սկսուած ռուս մանկական ամսագիր РОДНИК-ի խմբագրութեան, յայտնի նկարիչ Կարագինի և այլոց հետ: Աղբիւրի շապկի նկարը պատկանում է Կարագինի վրձինին:

Տ. Նազարեանն իր Աղբիւրի շուրջն էր հաւաքել անձնուէր գործիչներին մի ընտիր խումբ: Դա մի տեսակ միջազգային խումբ էր. բացի հայերից, կային այդ խմբի մէջ մի ռուս (Սալաւեօվ-Նեամելով), մի վրացի (Ղուլաձէ) և մի թուրք (Սուլթանով) մանկավարժ:

Սալաւեօվ-Նեամելովն աշխատում էր, որ Աղբիւրի հետ միաժամանակ հրատարակուեն մանկական ամսագիրներ նաև վրացերէն և թուրքերէն: Վրացերէն ամսագիրը Աղբիւրից մի փոքր ուշ սկսեց հրատարակուել Ղուլաձէի

խմբագրութեամբ Նորաթի (Երեխայրիք) անունով, որը, սակայն, կարճ կեանք ունեցաւ, իսկ թուրքերէնը, որի անունը պիտի լինէր Գարգաւ (Եղըայր), մինչև օրս էլ մնաց:

Աղբիւրի հէնց առաջին համարից աշխատակցում էին մեր գրականութեան կորիֆէյներ Ղազարոս Աղայեան և Բաֆֆի: Առաջին տարուայ հետևեալ համարներում երևան են գալիս Ն. Ա. Սալաւեօվ-Նեամելով, Կ. Կ. Մելիք-Շահնազարեան, Նիկ. Տ.-Աւետիքեան, Լ. Մելիք-Աղամեան, Վ. Փափազեան, Ս. Քամայեան, Գ. Բարխուդարեան, Սրինգ, Եղիշ Մազաթեան, Խոջամիրեան և այլք: Սալաւեօվ-Նեամելովի յօդուածները, որոնք գրուած էին լինում յատկապէս Աղբիւրի համար, թարգմանում էին նոյն իսկ Աղայեան, Բաֆֆի, Կ. Կ. Մելիք-Շահնազարեան, Ալ. Ծատուրեան, Լ. Մելիք-Աղամեան և ուրիշները: Գաբրիէլ Միրզոյեանը գրում էր բնագիտական յօդուածներ Գ. Մ. և Նաւակներ՝ Գաբո ստորագրութեամբ: Տ. Նազարեանը չէր ստորագրում իր յօդուածներին: Երկրորդ տարուայ համարներում միայն երևան են գալիս Տ. Նազարեանի յօդուածները Չարուհի ստորագրութեամբ: Այս անունով էլ (իր մօր անունով) Տ. Նազարեանը շարունակում է մինչև այժմ ստորագրել Աղբիւրի մէջ գետեղած իր մանկական պատմուածքները:

Աղբիւրի երևումը աղէտաբեր եղաւ մանկավարժական Վարժարան ամսագրի համար, որ այդ ժամանակ հրատարակում էր Գայիանեան դպրոցի տեսուչ Նիկողայոս Խոսրովեան: Աղբիւրի սկսուած հէնց առաջին տարին, 1883 թ., ժամանակաւորապէս դադարեց Վարժարանը, չնայելով որ Աղբիւրը զուտ մանկավարժական-մասնագիտական ամսագիր չէր, ուրեմն և չէր կարող Վարժարանի մրցակիցը լինել: 1884 թ. Ն. Խոսրովեանը, պատրաստուելով վերականգնել իր Վարժարանը, առաջարկում է Տ. Նազարեանին

չհրատարակել Աղբիւրի յաւելուած մանկավարժական բա-
ժինը և փոխարէնը խոստանում է ինքն ևս չհրատարա-
կել Վարժարանի յաւելուած մանկական բաժինը: Այդ
առաջարկը չի ընդունւում: Սակայն, երբ վերսկսում է
Վարժարանը, էլ չկայ նրա մանկական բաժին յաւելուածը:
Կարճ ժամանակից յետոյ Վ. արժարանը փակուում է առ-
միշտ, բաւարար չափով բաժանորդներ չունենալու պատ-
ճառով:

Մինչդեռ մօտաւորապէս 30 բաժանորդով սկսուած
Աղբիւրը տարուայ վերջն ունէր արդէն 800-ից աւելի
բաժանորդ և ուղարկուում էր 109 հայաբնակ վայրեր:

Աղբիւրի առաջին համարը լոյս տեսաւ Մովսէս
Վարդանեանի տպարանում և այնքան վատ էր տպա-
գրուած, որ խմբագիրը ստիպուած եղաւ նոյն համարն
արտատպել Յով. Մարտիրոսեանի ճոխ տպարանում և
նորից ուղարկել բոլոր բաժանորդներին:

Տ. Նազարեանի հոգացողութեան գլխաւոր առար-
կաներից մէկն էլ այն է եղել հէնց սկզբից, որ տեխնի-
քական տեսակէտից հնար եղածին չափ ճոխ հրատարա-
կութիւններ տայ մանուկներին մէջ գեղեցկի ճաշակը զար-
գացնելու համար:

80-ական թուականներին Թիֆլիսում չկային իլլիւս-
տրատորներ և փորագրիչներ. չկար այժմեան ցինկօդրա-
ֆիան, որ մի քանի ժամում, կոպէկներ ծախսելով, կա-
րելի է լինում այս ու այն պատկերի կլիշէն պատրաստել
տալ: Ճիշտ է, կար Աղբիւրի շուրջը հաւաքուած խմբի
մէջ մի ուրիշ վրացի—Տատիշուիլի (*Փիգարո*)—որ թէև
չնորձալի և այն ժամանակուայ համար նոյն իսկ շատ
գեղեցիկ կերպով փորագրում էր փայտի վրայ գանազան
ծաղկատառեր և օրնամենտներ, բայց նիւթերին յարմար-
ուող պատկերները բաւարար չէին և թանգ էին նստում:
Իսկ Պետերբուրգ և արասասհման ուղարկուող պատ-

ուէրները մեծաքանակ չի ենելու պատճառով ընդունւում
էին ծանր պայմաններով և ամիսներով ուշացուում:

Աղբիւրի աշխատակից Կ. Կ. Մելիք-Շահնազարեանը
1883 թ. գնում է Մոնպելիէ (*Փրանսիա*) գիւղատնտեսու-
թիւն սովորելու. նրան յանձնարարուում է—երեւակայեցէք
—գիւղատնտեսութեան այդ կենտրոնից նկարներ ուղար-
կել Աղբիւրի պրեմիայի համար: Կոստանդինը կատարում
է այդ յանձնարարութիւնը և ուղարկում է օլէօգրաֆիա-
կան մի քանի փորագրի պատկերներ: Խմբագրութիւնն
ընտրում է դրանցից եղջերուներ պատկերը Աղբիւրի
նախկին մի երեսի մեծութեամբ: Բաժանորդները հաւա-
նում են և նրանց քանակի չափ ապսպրուած պատկեր-
ները սպառուում են: Գրուում են նոր բաժանորդներ,
որոնց բաւարարութիւն է տրուում նոյն չափի տարբեր
կենդանիների պատկերներով:

Ռուսաց մանկական երկու յայտնի թերթերի՝ *Род-
никъ*-ի և *Игрушечка*-ի խմբագրութիւնները յայտ-
նում են իրենց պատրաստակամութիւնը ձրիապէս կա-
տարել Աղբիւրի խմբագրութեան յանձնարարութիւննե-
րը՝ նկարներ փորագրել տալու, ձեռք բերելու, ուս-
մանկական յայտնի գրողների հետ բանակցելու և այլն:

Կեսնքն եռում էր Աղբիւրի շուրջը: Գաւառներից
յօդուածները թափուում էին հեղեղի պէս: Նորանոր ոյ-
ժեր էին խմբուում: Այդ ոյժերի մէջ մենք առաջին ան-
գամ հանդիպում ենք անունների, որոնք յետագայում ու-
րոյ հռչակ ստացան մեր գրականութեան մէջ: Աշխատա-
կիցների մէջ մի եզակի երեւոյթ էր Սալաւեօվ Նեսմելովը:
Այդ ռուս մարդը, որ հայերէն ոչ կարգաւ, ոչ գրել գիտէր,
հոգով-սրտով կապուած էր Աղբիւրին, գրում էր յատկապէս
Աղբիւրի համար, և նրա գրածները Աղբիւրում լոյս տես-
նելուց յետոյ միայն տպագրուում էին ռուսաց մանկական
թերթերում և ապա տպագրուում առանձին ժողովածու-

ների մէջ: Նա անբուն գիշերներ էր լուսացնում տպա-
քանում խմբագրութեան միւս անդամներին հետ միասին,
և հարկ կայ արդեօք ստեղծու, որ աշխատակցում էր բո-
լորովին ձրի: 1884 թ. յունիսի սկիզբներին նա հրատեղա-
տուեց Թիֆլիսին և մեկնեց Պետերբուրգ: Աղբիւրի դա-
յնակը (այսպէս էին անուանում խմբագրութեան անդամ-
ները Ստաւեօ-Նեսմեյովին) վախճանուեց Մոսկուայում
1902 թ.:

1884 թ. Աղբիւրի մէջ հրատարակուեց Բաֆֆիի
Պարոյր Հայկազն պատմական պատկերը: Նոյն թուական-
ներն Աղբիւրի խոստացուած պրեմիան էր Պարոյր Հայկազն
եւ Մովսէս Խոսեմացի պատկերը, որ նկարել էր Գ. Բա-
չինջադեանը: Սակայն այդ պատկերը Վիէննում տպագրու-
ուեց ոչ աջող, և խմբագրութիւնը չընդունեց, այլ դրա
փոխարէն ուղարկեց բաժանորդներին Չմեռ օլէօզրա-
ֆիական մի պատկեր և Պուշկինի Ոսկէ ձկնիկ հէքիաթը
Ղ. Աղայեանի թարգմանութեամբ, որ լոյս տեսաւ երեք
տերխայով, I-ը իբրև երկրորդ պրեմիա, II-ը ընտիր թըղ-
թի վրայ վաճառելու համար և III-ը (500 օրինակ) խըմ-
բագրութիւնն ուղարկեց Թիֆլիսի, Ղարաբաղի, Շամա-
խու, Նրևանի, Բեստարաբիայի և Հաչտաբիսանի թեմական
տեսուչներին իրենց թեմերի դպրոցների չքաւոր հայ ա-
շակերտ-աշակերտուհիներին ձրիաբար բաժանելու համար:

Խմբագրութեան մէջ կենտրոնական դեր էր խա-
ղում Գարբէլ Միրզոյեանը կամ Դարձն: Տիգրան Նա-
զարեանը վարում էր զուտ հրատարակչական գործը, որի
մէջ նա հայերիս մէջ թերևս նմանը չունի. իսկ խմբա-
գրական գործը լիովին վստահացել էր Գարբէլին: Գարձն
էր ընտրում տպագրուելիք նիւթերը, նա էր վարում
Աղբիւրի Բ. բաժինը, առհասարակ նա էր ուղղութիւն
տալիս ամսագրին, և այդ գործում զարմանալի սէր, ե-
ւանդ և հոտառութիւն էր ցոյց տալիս: Սակայն նա ու-

նէր բնաւորութեան մի քանի թերութիւններ, որոնց
պատճառով նրա և Տ. Նազարեանի միջև եղած մտերմա-
կան յարաբերութիւնները հետզհետէ լարուեցին և վերջ է
վերջոյ միանգամայն կարուեցին: Գարբէլ տիրապետու-
թիւնն Աղբիւրի մէջ տևեց 2 և կէս տարի, որից յետոյ
1885 թ. ամառը, նա թողեց հեռացաւ այն համոզուով,
որ առանց իրեն Աղբիւրը կը ցամաքի: Հեռանալուց յե-
տոյ նա լրագիրներում յայտարարեց, որ ինքը պիտի հրա-
տարակէ մանկական մի ամսագիր Նաւակ անունով: Սա-
կայն Նաւակը երբէք էլ լոյս չտեսաւ: Իսկ Աղբիւրը,
բարեբաղդաբար, չցամաքեց, այլ, ընդհակառակը, այն-
քան յորդացաւ, որ նրա բաժանորդներին թիւը 1886 թ.
հասաւ 1060 ի, մինչդեռ Գարբէլ ժամանակ, 1885 թ.
այդ թիւը հազիւ 700 էր:

Այդ միջոցներին խմբագրութեան մէջ աշխատում
էին երկու ժրջան աշխատակիցներ՝ Լևոն Մելիք-Աղամե-
եան և Նիկ. Տէր-Աւետիքեան: Լևոն Մելիք-Աղամեանը
կատարում էր սրբագրչի համեստ պաշտօնը, բայց իսկա-
պէս նրա և Նիկ. Տէր-Աւետիքեանի վրայ էր ծանրացած
տպագրուելիք գրեթէ բոլոր նիւթերը շտկելու և դժուա-
րին թարգմանութիւնները կատարելու սրտամաշ աշխա-
տանքը: Նիկ. Աղբիւրի մէջ հանգիստում ենք թարգմանու-
թիւնների, որոնք շատ անգամ լաւ են բնագրից և կա-
տարելապէս հայացրած, — գրանք պատկանում են Լևոն
Մելիք-Աղամեանի գրչին: Մինչև օրս էլ նա գործում է
մեր գրականութեան մէջ նոյն ուղղութեամբ:

1886 թուականից Աղբիւրը, արդէն խոր արմատներ
բռնած, սկսում է աւելի ու աւելի ընդարձակ խաւեր
գրաւել: Այդ թուականի № 1-ը սպառուում է, շնայելով
որ բաժանորդների թուից 300 օրինակ աւելի էր տըպ-
ուած, և խմբագրութիւնը նոր բաժանորդ գրուողներին
առաջարկում է սպառուած №-ի փոխարէն ընտրել 50 կ.

գրքեր Աղբիւրի հրատարակութիւններէց: Յիշեալ թուականին խմբագրութիւնը պրեմիա է տուիս Ֆրիսիօժ դիւցազն պատկերազարդ գիրքը և դարձեալ Զմեռ անուան տակ օլէօգրաֆիական մեծագիր մի ուրիշ սիրուն պատկեր:

86 թուականի աշոգութիւնից ոգևորուած՝ խմբագիրը 87 թ. հրատարակում է մշտապէս աշխատակցելու Ղ. Աղայեանին, Ս. Մանդինեանին, Փ. Վարդանեանին, Ս. քահ. Բէկնագարեանին, որոնք եռանդուն մասնակցութիւն են ունենում և Աղբիւրի Բ. բաժնում: Այդ շրջանում Աղբիւրի հոգին կազմում է Ղ. Աղայեանը և այդ շրջանումն է տալիս նա իր մանկական ընտիր գրուածքները—Աեգնագանք, Տոբ Անգեղը և այլն—միևնոյն ժամանակ Բ. բաժնում գետեղելով մատենախօսական, պոլեմիքական և լեզուագիտական յօդուածներ: Նոյն այս շրջանումն էր, որ Աղայեանը յարոյց ւ-ի նշանաւոր խընդիրը, և առաջին անգամ այդ ուղղագրութեամբ լոյս տեսաւ Աղբիւրի 1888 թ. գեկտեմբերի №-ը:

Վերոյիշեալ մշտական և դրսի աշխատակիցներն այնքան առատ ինքնուրոյն նիւթ էին մատակարարում, որ խմբագրութիւնը ստիպուած եղաւ 1887 թ. յայտաբարելու, թէ այլևս չի ընդունելու թարգմանական յօդուածներ: Աղբիւր սկսում է լոյս տեսնել, փոխանակ 2—3-ի, 3—4 տպագրական թերթ. Բ. բաժինը հրատարակում է ամեն ամիս և առաջուանից աւելի ստուար ծաւալով: Խմբագիրն ամառը գնում է Պետերբուրգ նշանաւոր նկարիչների և փորագրիչների հետ պայմանաւորուելու և հօկտ. №-ը լոյս է տեսնում ժամանակաւոր խմբագիր Ղ. Աղայեանի ստորագրութեամբ: Աշակերտներին Աղբիւրը պրեմիաներով հանդերձ ուղարկում է 3 բուրլով, փոխանակ 5-ի: Զատկական №-ում տպուած ուերուսի կարգացողին ընծայ է տրւում 25 ր. գրքեր:

Այս տարուայ պրեմիաներն են Սեւանայ լիճը՝ նկար Բաշինջաղեանի եւ Սահակ եւ Մեսրոպ վիմագիր պատկերները՝ արտանկարած Ն. Պարսամեանի և տպագրուած Քիֆլիսում:

Յաջորդ 88 թուականն աւելի աջող տարի է հանդիսանում: Աղբիւրի № 1-ը սպառւում է արդէն յունուարի կէսին, և խմբագրութիւնը յայտարարում է, որ նոր բաժանորդները կը ստանան 50 կ. գրքեր կամ հրատարակուելիք «Լուսեր եւ Մեհաբեմ» գրքից մի օրինակ № 1 ի փոխարէն: № 2-ը տպագրւում է 1500 օրինակ և մարտին սպառւում է այդ №-ն էլ: № 3-ը տպագրւում է արդէն 1720 օրինակ: Խմբագրութիւնը Բաֆֆիի թաղման ժամանակ (ապրիլին) գերեզմանատանը ձրի բաժանեց հանգուցեալ վիպասանի պատկերը 200 հատ: Խմբագիրը բարդ ունեցաւ Աղբիւրի № 10-ը (հոկտեմբեր) մատուցանելու Թագաթառանգ (այժմ Թագաւոր Վայսր) Նիկոլայ Ալեքսանդրովիչին, որ իր հօր՝ Ալեքսանդր III-ի հետ հիւր էր Քիֆլիսում, և ստացաւ բարձրագոյն շնորհակալութիւն:

Զանազան անձեր բաժանորդ էին գրւում Աղբիւրին իրենց ազգականների և բարեկամների երեսանց համար, առանց յայտնելու իրենց ով լինելը: Այդ բանը հարկաւ մեծ հետաքրքրութիւն էր շարժում ստացողների մէջ, որոնք և բնականաբար, ուզում էին իմանալ, թէ ով է նուիրաբերողը. բայց խմբագրութիւնը կամ ինքն էլ չէր իմանում, կամ իմանալով իսկ չէր յայտնում նուիրաբերողի անունը, որովհետեւ վերջինս այդպէս էր լինում պատուիրած: Նոյն թուականին, խմբագրութեան կոչի համաձայն, բաժանորդները 20—25 կ. ուղարկելով խմբագրութեանը՝ միջոց են տալիս մի հայ չքաւոր ուսանողի արտասահմանում աւարտելու իր ուսումը: Այս բոլորը ցոյց է տալիս, թէ որ աստիճան սէր ու համակրանք էր վայելում Աղբիւրն իր ընթերցողների շրջանում: Գործի ան-

օրինակ աջողութիւնից խրախուսուած, խմբագիրը Գորտ-
վինսկի պրոսպեկտի վրայ բաց արեց սեպհական թղթի
վաճառատուն: Այդ թուականին վիճակ ձգուեց բաժա-
նորդների մէջ Բաշինջաղեանի Աղքամարայ ծովը նկարը:
Պրեմիաներն էին Մոզեի երկրպագութիւնը օլէօգրաֆիա-
կան զեղեցիկ պատկերը և մի գիրք Եւրոպա անունոյ
թարգմ. իտալերէնից Ա. Մ. Ե.: Մոզեի երկրպագու-
թիւնը մանաւանդ մեծապէս նպաստեց Աղբիւրի տարած-
ման: Այդ պատկերն այնքան հաւանութիւն գտաւ, որ
այդ տարի մի քանի օտարազգի բաժանորդներ էլ ունե-
ցաւ Աղբիւրը, որովհետև այդ պրեմիան ջոկ չէր վաճառ-
ուած:

Նետաքրքրական է այս պրեմիայի պատմութիւնը:
Գրաքննական ատեանը հայ ամսաթերթի խմբագրութիւ-
նից պահանջում էր Վրաստանի էքզարխի թոյլտուութիւնը
Մոզեի երկրպագութիւնը տարածելու համար: Խմբագ-
րութիւնը հարկադրուած դիմեց էքզարխին: Վերջինս
մերժեց թոյլատրել այն պատճառաբանութեամբ, թէ
պատկերի մէջ Աստուածամայրը շատ զեղեցիկ է, որով
կարող է սրբապիղծ զգացումներ յարուցանել դիտողի
մէջ: Ոչ մի բացատրութիւն— ոչ Աֆայէլի Մարտնան, ոչ
ուրիշ օրինակներ չօգնեցին սրբազան էքզարխին հա-
մոզելու համար, որ իր պատճառաբանութիւնը շատ տար-
օրինակ է: Խմբագրի կողմից բարեկամաբար միջնորդի
գեր էր կատարուած մաքսատան վարչութեան անդամ Իլի-
ձաւաւաձէ, և այս միջնորդութիւնն էլ ապարդիւն ան-
ցաւ. էքզարխը մնաց անդրդուելի: Խմբագրութիւնը ճա-
բահատեալ ընդհատեց բանակցութիւնները, և պատկեր-
ները մնացին մաքսատանն ընկած, մինչև որ մի օրինակ
ուղարկուեց էջմիածին, որտեղ Աստուածամօր պատկերի
մէջ հակաիրօնական զգացումներ յարուցանող ոչինչ չը
գտան, համաձայնութիւն տուին տարածելու և այդ հի-

ման վրայ էլ գրաքնն. ատեանը վերջ ի վերջոյ թոյլատրեց
Մոզեի երկրպագութիւնը:

Յաջորդ 1889 տարին շատ մեծ հաւանութիւն գտաւ
Արեալոյս Արարեսեան անուան տակ մի մեծաղբ օլէօգրա-
ֆիա՝ հեռուոր նմանութիւն Ոգի Հայաստանի պատկերի:
Այդ օլէօգրաֆիան, ինչպէս և Մոզեի երկրպագութիւնը,
ապրիլից սկսուեց վաճառուել հատը 3 ռ.: Այնուհետև
հոկտեմբերին վիճակ ձգուեց բաժանորդներին մէջ Բաշին-
ջաղեանի Արարես նկարը: Աղբիւրը № 2-ից սկսած տես-
նում ենք տպագրուած կաթնագոյն չքեղ թղթի վրայ և
պատկերներն էլ աւելի լաւացրած: Այդ տարին Աղբիւրի
բաժանորդներին թիւն այնքան աւելացաւ, որ խմբագրու-
թեան անդամ հրաւիրուեց Ղ. Աղայեանը: Սա աւելի մեծ
եռանդով առաջ տարաւ իր աշխատակցութիւնը: Աղայ-
եանի մի յօդուածը, սակայն, բաւական վնասեց Աղբիւրի
տարածման, հակառակ, ի հարկէ, յօդուածագրի ցանկու-
թեան: Այդ տարուայ փետրուարի № 1 Բ. բաժնում լոյս
տեսաւ Ղ. Աղայեանի մի մատենախօսութիւնը նոր ըս-
կուած Մուրն ամսագրի մասին. այդ յօդուածի մէջ մեր
եկեղեցական երգեցողութեան մասին կային այսպիսի
տողեր «...Մեր եկեղեցում թոյլ է տրուում քմահաճոյ
քղաւոց ու զոռոց, բայց թոյլ չի տրուում երկնային
Ներդաշնակութիւն ունեցող երգէհոնի նուագելը»: Այս
անմեղ, բայց և շատ իրաւացի նկատուութիւնը զայրաց-
րել էր Թիֆլիսի քահանաներից ոմանց, որոնք զոռոց
բառը վիրաւորական համարելով եկեղեցական դասի հա-
մար՝ բողոք էին ներկայացրել այն ժամանակուայ թեմ.
առաջնորդ Արիստակէս եպիսկոպոսի միջոցով Մակար
կաթուղիկոսին: Բողոքի հետևանքն այն եղաւ, որ մի կի-
սապաշտօնական չըջարեալանով առաջարկուեց մեր
գպրոցներին և եկեղեցականներին. չստանալ Աղբիւրը և
արգելք լինել նրա տարածման: Պէտք է աւելայնել, որ

այս խնդրում հոգևորականների ետևը թագնուած՝ գործում էին Աղբիւրի թշնամիները, որոնք, նրա ունեցած աջգութեանը նախանձելով, առիթը շատ յարմար էին գրտել նրան վնասելու:

Սակայն Տ. Նազարեանը ոչ միայն չընկճուեց այդ հարածանքներից, այլ և ինքը մղուեց նրանց դէմ: Այդ ժամանակները նա արդէն ծախել էր Շուշում իր տունը և բուսականաչափ գումար ունէր իր հրատարակչական գործն ընդարձակելու համար: 1889 թ. նա ստացաւ Տարազի թոյլտուութիւնը Աղբիւրի յաւելուածի անուան տակ: Նոյն թուականին ժիւլ Սիմոնից հրաւէր ստանալով գրնաց Պարիզ համալսարանին ցուցահանդէսի առիթով այնտեղ կայանալիք գրականագէտների և լրագրողների ժողովին մասնակցելու: Օգտուելով առիթից, Պարիզում ձեռք բերեց ցուցահանդէսում առաջին մրցանակը ստացած Մարինոնու արագատիպ մեքենան և հետն էլ Վեներտիկի, Վիէննի, Զմիւռնիայի և Պոլսի տառեր, Թիֆլիսում սեպհական տպարան բանալու համար:

Եւ ահա 1890 թ. Աղբիւրը և յաւելուած Տարազը լոյս են տեսնում սեպհական Աբօր տպարանում յատուկ ապսպրուած ընտիր թղթի վրայ, այն ժամանակները ռուսահայերիս մէջ շտեմնուած չքեղ հրատարակութեամբ: Բ. բաժինը, որ մինչև այժմ լոյս էր տեսնում Աղբիւրին կից, յունուարից սկսում է լոյս տեսնել առանձին շապկով և բաղկացած 2 թերթից: Ամսի 10-ին ուղարկուում էր Աղբիւրը, 20-ին Տարազը և 30 ին Բ. բաժինը: Այդ տարուայ պրեմիան էր Յիսուս խաչակիր ընտիր մեծագիր գրաւիւրը, պատրաստուած Պարիզում, ուր հատը վաճառուում էր 10 ֆր.: Այդ պատկերից խմբագրութիւնը պատրաստել էր տուել 10,000 հատ, որից 3000-ը բերել էր Թիֆլիս և 7000-ը թողել Պարիզ. Պարիզում թողածը բոլորը սպառուեց, իսկ Թիֆլիս բերածի մեծ մասը մնում

է մինչև օրս էլ: Այդ տարի խմբագրութիւնը տուեց և մի ուրիշ պրեմիա—պատի տախտակ-օրացոյց 1891 թ. համար: Բացի գրնացից, սեպտ. 30-ին խմբագրատանը բաժանորդների մէջ վիճակ ձգուեցին երեք պատկերներ՝ 1) Յովսէփ գեղեցիկի վանառումը, 2) Յիսուս Սինա լեռան վրայ աղօթելիս, 3) Մովսէս մարգարէի տասը պատգամ ստանալը, 100 ը. գրքեր ընթերցանութեան համար եւ 50 ը. սեղանի զարդ: Եւ այդ տարին Աղբիւր-Տարազի բաժանորդագինն էր բոլոր պրեմիաներով ընդամենը 5 ը.: Սակայն չնայելով այս բոլորին, բաժանորդների թիւը պակասում է: Աղբիւրի Բ. բաժինը մարտամսից այլ ևս առանձին չի հրատարակուում: Այդ թուականին տօնուեց Գր. Արծրունու 25-ամեայ յօբելեանը, որի աջողութեան համար եռանդով պրոպագանդ մղեց Աղբիւր-Տարազը:

Չնայելով այդ անաջողութեանը, Տ. Նազարեանը կանգ չառաւ մեծամեծ ծախքերի առաջ և յաջորդ 1891 թուականին Տարազը սկսեց հրատարակել իբրև շաբաթաթերթ, Աղբիւրը շարունակելով իր կարգին: Ղ. Աղայեանը գեռես նախորդ տարուայ ամառն անց էր կացրել զիւղում, իսկ ձմեռը գնացել էր Մոսկուա Արիստակէս եպիսկոպոսի Ամուսնական խնդիրներ գիրքը սրբագրելու, այնպէս որ նա իրապէս 1891 թ.-ից դադարել էր Աղբիւր-Տարազին աշխատակցելուց: Այդ թուականին խմբագիրը արտասահման զնայով, ամառը ժամ. խմբագրի պաշտօնը ստանձնում է բժշկ. Գ. Տէր-Յրիգորեան (Թիֆլիսեցի). խմբագրատանը մնում են Արշակ Մեհրաբեան (Սրինգ), Սիմ. Հախումեան և Վ.ր. Փափագեան: Այս երեքն էլ Չերմ կերպով աշխատակցում էին Աղբիւր-Տարազին, իսկ Սրինգն առանձնապէս հոգով նուիրուած էր Աղբիւրին: Այդ տարուայ պրեմիան էր Անառակ օրդին: Նոյն թուին Աղբիւրի հրատարակութեամբ լոյս տեսան 5

տեսակ օրացույցներ—*ժողի, զրպանի, սեղանի, պատի*
և կանանց: Գեղտեմբերին լոյս տեսաւ Աղբիւր *Ճնողնե-*
րի և դաստիարակչների համար, Ա. հատոր, 42 երես
Աղբիւրի դիրքով: Տէյս հատորը, սակայն, շարունակութիւն
չունեցաւ:

1892 և 1893 թուականները բաւական աղէտաբեր
եղան այն գեղեցիկ գործի համար, որ մինչ այդ առաջ էր
տարել և հետզհետէ ծաղկեցրել Տ. Նազարեանն իր անհա-
տական ոյժերով: Մի կողմից Աղբիւրը իր մեծածախս պրեմիա-
ներով, միւս կողմից Տարագր, Կրորդ կողմից ԱՊՈՒՇԵ-ը, չոր-
րորդ կողմից Աբօր տպարանը, հինգերորդ կողմից սեպ-
հական թղթի վաճառանոցը, վեցերորդ կողմից անհամար
կիչէնները, հոթերորդ կողմից առանձին գրքերի հրատա-
րակութիւնները,—այս բոլորը նիւթական անազին գոհո-
ղութիւններ էին խլիկ նրանից, և նա, ծանր պարտքերի
տակ ձնչուած, ստիպուած էր ծախել ոչ միայն իր սրտա-
տանման տունը Մուշում, ոչ միայն Թիֆլիսում ունեցած
իր բնակարանի շքեղ կահ-կարասիքը, նոյն իսկ տոհմային
մեծարժէք ակնեղէնները և գորգերը, այլ և զբաւ գնիկ
իր երեք թերթերի իրաւունքը: Բայց և այնպէս պարտքն
այնքան շատ էր, որ նա հարկադրուած եղաւ ծախել կէս
գնից էլ պոկաս Աբօր տպարանը, որն այնուհետեւ տեղա-
փոխուեց Բագու, իսկ Աղբիւրը, Տարագր և ԱՊՈՒՇԵ-ը կա-
պալով տուեց Գարբէլէ Միրզոյեանին և Ստեփան Լիսի-
ցեանին 7 տարի պայմանաժամով: Այսպիսով իր ըստ
ամենայնի կարգի գրած գործը յանձնելով իր նախկին
գործակցին, Տ. Նազարեանը, իր քայքայուած առողջու-
թիւնը վերականգնելու համար, մեկնեց արտասահման:

1892 թ. գեղտեմբեր ամսից Աղբիւր-Տարագր սկսե-
ցին լոյս տեսնել Գ. Միրզոյեանի և Ս. Լիսիցեանի մշտա-
կան աշխատակցութեամբ և բժ. Գ. Լիսիցեանի անուա-
նական խմբագրութեամբ: Վերջինս մահուան պատճառով

յուրիս-օգոստոս №№-ին ստորագրած է խմբ.-հրատ. Տ.
Նազարեան: Կապալառուները հէնց սկզբից Աղբիւրին
տուէին երկրորդական տեղ, տպագրելով շատ անպատշաճ
և վիճաբանական տգեղ պատկերներով, իսկ գլխաւոր ու-
շաղրութիւնը դարձրին Տարագրի վրայ և այդ թերթը շու-
տով դարձրին ամենանեղ կուսակցական մի թերթ և անձ-
նական հաշիւներ մաքրելու մի ասպարէզ, որով հասա-
րակութեան մէջ մեծամեծ դժգոհութիւնների առիթ տուին:
Հետեանքն այն եղաւ, որ Աղբիւրը սկսեց ցամաքել,
ԱՊՈՒՇԵ-ը դադարեց ամառը, իսկ Տարագրը, բացի բանա-
կուսից, ուրիշ նիւթ չէր տալիս: Տեղեկելով գործերի վատ
դրութիւնը, հետեալ 1893 թ. հոկտեմբերին կապալա-
ռուները երեսի վրայ ձգեցին Աղբիւրն ու Տարագր և
հեռացան, չկատարելով Տ. Նազարեանի հետ կնքած նո-
տարական պայմանի և ոչ մի կէտը: Այս տարուայ սեպտ.
հոկտ. №№-ին ստորագրած է ժամ. խմբ. Վ. Սուրթա-
նեան:

Տ. Նազարեանը, գեւ չբժշկուած, 1893 թ. դեկտ.
26-ին հասնում է Թիֆլիս իր աւերակների տիրանալու
և, չնայելով իրեն հասցրած նիւթական և բարոյական
անազին զրկանքներին, իրեն յատուկ անյուսաբեկ եռան-
գով անմիջապէս սկսում է գործը վերստին ոտի կանգ-
նեցնել:

Գրաքննական ատեանը չէր թոյլատրում նրան բա-
ժանորդագրութիւն բանալ 1894 թ. համար, մինչև որ
Միրզոյեանի և Լիսիցեանի պոկաս թողած համարները
(*Աոյեմբեր և ղեկտեմբեր*) չհրատարակէ: Սակայն Տ.
Նազարեանն այս արգելքի դէմ էլ չընկճուեց: Չնայելով
ձննդեան և նոր տարուայ տոներին, նա մի ամսուայ ըն-
թացքում տպագրեց միաժամանակ երեք տպարաններում
Աղբիւրի №№ 11 և 12 (նոյեմբեր և դեկտեմբեր) և Տա-
րագրի №№ 45—48 (4 թերթ միացեալ) և 49—50 (2

թերթ միացեալ): Այսպիսով 1893 թ. պակաս համարները լրացնելուց և բաժանորդներին ուղարկելուց յետո՛ւ միայն Տ. Նազարեանը (փետրուարին) իրաւունք ստացաւ բաժանորդագրութիւն բանալու 1894 թ. համար:

1894 թուի համարները կրում են կապալառուական նախորդ տարիների աւերածութեան հետքերը. տետրակները վտիտ, Բ. բաժինը չկայ, չկան և պրեմիաներ: Յիրաւի, շատ դժուար էր արմատապէս քայքայուած մեր գործ իսկոյն ոտի կանգնեցնել: Իրա համար հարկաւոր էր մի ամբողջ տարի:

Նւ ահա յետագայ 1895 թուականի Աղբիւրի հրատարակութիւնը նորից տեսնում ենք իր նախկին ծաղկած գրութեան մէջ: Մի բան, որ այդ թուականին աչքի է ընկնում Աղբիւրի մէջ, դա մանուկների մինիատիւր պատկերներն են: Գրանք Աղբիւրի բաժանորդ-երեսաններն են: Խմբագրութիւնն այդ պատկերները սկսեց տպագրել բաժանորդների և Աղբիւրի միջև աւելի սերտ կապ հաստատելու և երեսանների մէջ ընթերցասիրութիւնը տարածելու նպատակով: Այս տարի մենք տեսնում ենք Աղբիւրի դիրքը մեծացրած: Վերակառուած է նաև Բ. բաժին ծնողների և դաստիարակների համար: Շուշում մի խումբ կանաք ձգտեցին այս տարուայ Աղբիւրի դեֆիցիտը իրենց վրայ առնել, սկսեցին նուիրաբերութիւններ ժողովել, բայց գործը կիսատ թողին, և ծախքը նորից ծանրացաւ խմբագրի վրայ: Մարտից մինչև յունիս Աղբիւր-Տարագր լոյս էին տեսնում, Տ. Նազարեանի բացակայութեան պատճառով, Ալէքսանդր Մովսէսեանի (Շիրվանզադէի) ժամանակաւոր խմբագրութեամբ:

Այս տարուայ պրեմիաներն էին՝ 1) Ղ. Աղայեանի Բանաստեղծութիւններ, 2) Ժերենցի Թորոս Լեւոնի, 3) Ժերենցի Երկունք Թ. դարու, 4) Բերկրանք—մի գեղեցիկ խրոմօ ակվարէլ, 5) Ռաֆայէլի և Ռուբէնի խրոմօ-

Փոտոտիպ և օլէօգրաֆիական 6 պատկերներ, 6) Ռումօ եւ Ջուլիէս—թափանցիկ նկար լոյսի դէմ կախելու, 7) Իզմիրլեան պատրիարքի պատկերը ճննասպակու վրայ պատրաստուած Լոնդոնում, յատուկ յենարանով, թանգազին մի բան: Դեկտեմբերին լոյս տեսաւ մի շատ մեծադիր փառահեղ պատկերներով յայտարարութիւն 1896 թ. բաժանորդագրութեան համար:

1896 թ. փետրուարի կէսին արդէն սպառուած է Աղբիւրի № 1-ը: Մայիսին Տ. Նազարեանը գնաց Մոսկուա Կայսր Նիկոլայ Ուի թագադրութեանը ներկայ լինելու, այնտեղից մեկնեց Բուդապեստ Ունգարիայի ազատութեան հազարամեակի աւիթով բացուած ցուցահանդէսը դիտելու և մամուլի ներկայացուցիչների ժողովին մասնակցելու: Նրա բացակայութեան ժամանակ խմբագրի պաշտօնը վարում է մինչև օգոստոս Ա. Արատխանեանը: Հայաստանի ռեֆորմների ծրագիրը ստորագրուելու առթիւ խմբագրութիւնն այդ տարի պրեմիատուեց մի արժում-արժանախ, բաղկացած հետեւեալ պատկերներից. վեց մեծ պետութիւնների վեհապետները, Նրապա մինիստրները, Պոլսի դեսպանները, հրապարակախօսներ, քաղ. գործիչներ, հայ բարձրաստիճան հոգեւորականներ, Հայաստանի տեսարաններ և այլն, և այլն—ընդամենը 101 պատկեր:

1897 թ. պրեմիաներն էին 1) Միքայէլ Նալբանդեանի մեծադիր ֆոտոգրաւիւր պատկերը, 2) Մայրիկի ննջարանում—մի չքեղ խրոմօ, 3) Ոսկէ շղթաներում կամ Հարեմի աղջիկը, 4) Պարիզի մողեր իւրաքանչիւր ամիս: Այս տարի Բ. բաժին տալիս է միայն փետրուարին:

1898 թ. պրեմիան է մի չքեղ արժում Աղբիւրից չորս անգամ աւելի մեծ դիրքով, 24 գոյնգգոյն բուն գեղարուեստական նկարներով: Այս պրեմիան նուաճին

վաճառուում էր 5 ռ.: Այս տարի Բ. բաժինը կցուած է միայն նոյեմբերի և դեկտեմբերի ամսատետրակներին, սակայն Աղբիւրը լոյս է տեսնում, խոստացուած 2—3 թերթի փոխարէն, 5 թերթից բաղկացած:

1899 թ. խմբագրութիւնը Բ. բաժինը տալիս է նորից ամեն ամիս: Պրեմիաներն են 1) Անտիզոնա և Էդիպոս, 2) Անտիզոնա և Իսմինա—երկու խրոմօօլէոգրաֆիական չքեղ պատկեր: Բացի սրանից, բաժանորդներն ընծայ ստացան Աղբիւրի մատենագարանի 7 դրջոյկ, գեղանի կազմով, որոնք են՝ 1) Օրացոյց, 2) Պոռչեանց՝ Ներսիս Մկրչեանց սուեր, 3) Շիրվանկաղէ՝ Մելանիս, 4) Վ. Փափազեան՝ Հայ բուսաների վրանկերում և Արծուի մահը, 5) Յովհ. Թումանեան՝ Բանաստեղծութիւններ, 6) Պուշկին՝ Բանաստեղծութիւններ, թարգմ. Զաւախեցու, 7) Ղազարոս Տէր-Գրիգորեան՝ Շէյխ Զաւաղ (քրդական կեանքից): Այդ տարի մայիսի 26-ին տօնուեց Պուշկինի ծննդեան 100-ամեակը: Այդ առթիւ խմբագրութիւնը Աղբիւրի մատենագարանի հրատարակութեամբ լոյս տեսած Պուշկինեան ժողովածու գրքից 1000 օրինակ նուիրարերեց դպրոցական աշակերտներին, նմանապէս և 500 օրինակ Տարագի № 18-ից, որ ամբողջապէս նուիրուած էր Պուշկինին: Խմբագրի արտասահման գնալու պատճառով այդ տարի յուլիսից մինչև սեպտեմբեր նրա պաշտօնը կատարում էր Կ. Մարտիրոսեան: Գեկտ. 19-ի երկրաչարժից վնասուած Ախաբայաքի գաւառի բնակիչների օգտին վաճառելու համար խմբագրութիւնը նուիրեց 500 ռ. գրքեր և պատկերներ:

1900 թուին Բ. բաժինը շարունակուած է տրուել ամեն ամիս: Սակայն պրեմիան՝ Հանդես XIX դարու լոյս չէ տեսնում խմբագրի ծանր հիւանդութեան պատճառով:

1901 թ. Տ. Նազարեանը գրեթէ մահամերձ գնում

է արտասահման սանատորիա բժշկուելու. խմբագրութեան լիազօրութիւնը ստանձնում է բժշկ. Բ. Ստասարդեան, իսկ ժամանակաւոր խմբագրի (ապրիլ—սեպտեմբեր) հաստատուում է բժ. Ա. Շիխեան: Այս տարի հրատարակուած են յաւելուածներ՝ Իլլիւստրաիօն, Առողջապահ և փառակազմ օրացոյց: Տրւում են արտաքոյ կարգի ընծաներբազրութիւնը 25 ռ. մրցանակ է նշանակում 20—25 տղից բաղկացած մանկական ընտիր ոտանաւոր գրողի համար: Այս տարի Բ. բաժին չկայ:

1902 թ. շարունակուում են հրատարակուել Աղբիւր-Տարագի յաւելուածները՝ Իլլիւստրաիօնը, Առողջապահը և Պարբի մողաներ: Այս տարուայ պրեմիան է Չքնաղ բարեկեցիական (Մ. բոգ դարը Հայաստանում) մի մեծագիր պատկեր: Աղբիւրի միացեալ № № 5—6 (մայիս-յունիս) նուիրուում է Ղ. Աղայեանին նրա 40-ամեայ գրական և մանկավարժական գործունէութեան յօրեկանի առիթով: Նոյեմբերի 10-ին վախճանուեց Աղբիւրի սկզբի տարիների սիւնը՝ Գ. Միրզոյեանը, որի յիշատակին Աղբիւրը մի արտագրաւ յօգուած նուիրեց և տպագրեց նրա պատկերը: Այս տարի ևս չկայ Բ. բաժինը: Խմբագրութիւնը գանգատուում է, թէ վճարող բաժանորդները թիւն այնքան քիչ է, որ նրանցից ստացած գումարը չի ծածկում նոյն իսկ խմբագրութեան բնակարանի վարձը:

Բայց և այնպէս Աղբիւրը 1903 թ. շարունակուում է հրատարակուել կոնտնաւորապէս, առաջուայ նման ընտիր թղթի վրայ, գեղեցիկ տպագրութեամբ և պատկերներով, սակայն այս տարի ևս չկայ Բ. բաժինը: № 4-ի հետ ուղարկուում է չորս պոստ-կարտեր՝ 1) Ս. Էջմիածին, 2) Պ. Աղամեան, 3) Գ. Արծրունու մահարձանը և 4) Ս. Նազարեանց: Այս տարուայ պրեմիան—Անիի աւերակներից—ազգային մասնագարան պատկերն արգելուեց կա-

աւարութիւնից: Ամառը խմբագիրը նորից գնալով ալ
առասանան սանատորիա՝ պաշտ. խմբագիրը նշանակուեմ
Նորից Կոստ. Մարտիրոսեան (մայիս—յուլիս):

1904 թ. ամենատաժան տարին էր ռուսահայոցս
համար. գալիցիներն ռէժիմի խստութիւններն իրենց գա-
զաթնակէտին էին հասել, խլելով մեր ազգային գոյքերը
և խեղդելով ամեն մի կենդանի արտայայտութիւն կեան-
քի և մամուլի մէջ: Ինչպէս ազգային ամեն մի հիմնար-
կութիւն, այնպէս և մամուլն օրհասի մէջ էր: Ահա այդ
տարի Տարազը և նրա հետ Աղբիւրը փակուեցին 4 ամիս
ժամանակով յունիսի 6-ից սկսած: Հոկտեմբերի 6-ից նո-
րոգուեց Աղբիւր-Տարազի հրատարակութիւնը: Իսկ արման
ամիսների փոխարէն խմբագրութիւնը միմիայն Աղբիւր
ստացող բաժանորդներին ռզարկեց Տարազ հոկտեմբերին
և նոյեմբերին, իսկ միևնոյն հասցեով Աղբիւր և Տարազ
ստացողներին—3 ռ. գրքեր, պատկերներ և սլաքմներ:
Քացի գրանից՝ բաժանորդները իբրև պրեմիա ստացան
Մար-Դոսի՝ Նեղ օտերից մէկը պատմուածքը գեղանի
կազմի մէջ:

1905 թ. վերականգնուելով Կովկասի փոխարքայու-
թիւնը և փոխարքայ նշանակուելով կոմս Վարանցով-Դաշ-
կովը, Կովկասի բոլոր ժողովուրդներն ընդհանրապէս և
հայերը մասնաւորապէս ազատ շունչ առան: Վերագործ-
ուեցին մեր ազգային-հասարակական հիմնարկութիւնների
խրուած իրաւունքները: Ի միջի այլոց Աղբիւրն ևս վե-
րստացաւ իր նախկին ծրագրի իրաւունքը, որ ստացուած
էր նախկին փոխարքայ Մ. Ի. Միխայիլ Նիկոլայիչի օ-
րով 1882 թ. և որը հետզհետէ կրճատուելով Գալիցիների
օրով այն տեղն էր հասել, որ 1902 թուից սկսած հրաշք
պիտի համարուի թէ Աղբիւրի և թէ Տարազի հրատարա-
կութիւնը: Սակայն վրայ են հասնում ազատագրական օ-
րերը, բանուորական անվերջ գործադուլները, «մամուլի

ազատութեան» վակիսանալիան, երբ ամեն ինչ գլխի վրայ
է գրւում: Այդ տարի Աղբիւրը լոյս է տեսնում միայն
3 № (յունուար—յունիս):

1906 թուին, երբ «մամուլի ազատութեան» վակ-
իսանալիան իր գազաթնակէտին էր հասել, երբ թերթերի
տէրն ու տնօրէնը տպարանական բանուորներն էին. Աղ-
բիւրը լոյս է տեսնում միմիայն 3 № (յունուար, փետ-
րուար և հոկտեմբեր): Վերջին համարում մենք հանդի-
պում ենք այսպիսի մի ծանօթութեան խմբագրութեան
կողմից. «Ներկայ №-ը նիւթապէս մեզ այնքան արժէ,
որքան, օրինակ, արժէր անցեալ տարի հինգ № №
Աղբիւրի շարուածքը»: Այս սակայն Աղբիւրի ամբողջ 25
տարուայ հատորների մէջ չէր գտնու գէթ մի համար,
որ տպուած լինէր այնքան խայտառակ կերպով, որ-
քան այդքան թանկ նստած համարը: Մի կողմից բա-
ժանորդներ չկային, միւս կողմից տպարանական բան-
ուորներն այնպիսի ծանր պայմաններ էին առաջադրում,
որ խմբագրի առաջ ցցուել էր 24 տարուայ իր պաշտած
և փայլալայտ գործը փակելու հրամայական պահանջը:
Դեկտ. 29-ին, Աղբիւրի 25 ամեակի նախօրեակին, խմ-
բագրատանը գումարուեց Սենեքերիմ Արծրունու նախա-
գահութեամբ մեր գրականագէտների և լրագրողների մի
բազմամարդ ժողով, որի առաջ Տ. Նազարեանը պարզեց
իր գործերի դրութիւնը: Փողովը խնդրեց Տ. Նազարեա-
նին շարունակել իր գործը եւ գտնելով Աղբիւրը իբրև
անհրաժեշտ եւ օգտակար մի օրգան՝ տարածել այն
հայութեան բոլոր խտերում: Տ. Նազարեանը շարու-
նակեց Աղբիւրը, սակայն ժողովի որոշումը լոկ որոշում
էլ մնաց:

1907 թ. Աղբիւրը լոյս տեսաւ ամենայն կանոնա-
ւորութեամբ, նոյն իսկ գիրքը մեծացրած, իսկ յուլիսին
հրատարակուեց Բ. բաժինը Դասիարակ անունով, իբրև

առանձին գրքոյկ: Բաժանորդներին ընծայ ուղարկուեցին Չընտղ բարեկենդան, Հայոց Հայրիկը Օշականում գեղեցիկ մեծադիր պատկերները և երկու գունաւոր նրկար՝ Գող Մուսաֆա և Բարեկամներ: Այս տարուայ գեկտեմբերի № ու Աղբիւր բոլորեց իր բազմաբեղուն 25-ամեակը:

Այդ առիթով 1908 թ. յունուարի 25-ին Աղբիւրի խմբագրութեան կից գտնուած Գրական-Գեղագիտական Սալոնում Տ. Նազարեանը սարքել էր գրական-երաժշտական մի երեկոյթ իր հանգուցեալ աշխատակիցների յիշատակը յաւերժացնելու և ողջամբ ապրող աշխատակիցներին իր յարգանքը մատուցանելու համար: Երեկոյթին մասնակցում էին հայ, ռուս, վրացի, հրէսոյ, իտալացի արտիստներ և արտիստուհիներ: Ներկայ էին Աղբիւրի նախկին և այժմեան աշխատակիցները, տպարանական աշխատաւորները, հայ, ռուս և վրացի մամուլի ներկայացուցիչները, գրականադէտներ և պատուաւոր հիւրեր: Ահա այս երեկոյթից յետոյ էր, որ ժողովականների մէջ միտք յղացաւ պատշաճաւոր կերպով տօնելու Աղբիւրի 25 ամեայ յոբելեանը և այդ գործի կազմակերպումը յանձնարարուեւրժկ. Բ. Նաւասարդեանին:

Յոբելեանի հանդէսը տօնուելու է սոյն 1908 թ. դեկտեմբերի 23-ին, երեքշաբթիի:

« Ազգային գրադարան

NL0140064

13081

